

PÄRISPEREMEES JA PÄRISHÄRRA MODERNISEERUVAS EESTIS: KARGOVA FRITZ KARRO JA SAVERNA JAAK KISSA

Kersti Lust, Tõnis Tärna

Moderniseerumisajastu eesti küla sünnitas ettevõtlike ja elus edasi pürgivate maaomanike kihi. Üldistatult on selle palgejooni kujutanud väga paljud autorid selle tekkeajast peale, kuid lähemalt on uuritud vaid väheste mõisa või suure maavalduse omandanud eestlaste tegevust.¹

Suure maavalduse omandamiseks oli eestlasel põhiliselt kaks teed. Esiteks avanes talupojal võimalus saada juriidiliselt mõisa pärisomanikuks Liivimaal 1866. aastast ning Eesti- ja Saaremaal 1869. aastast, mil mõisate omandiõigus seisuslikest piirangutest vabastati. Varem olid nad saanud mõisapidajaks kas pandivaldajate või rentnikena.² Mõisate võõrandamise hetkeks 1919. aastal kuulus eestlastele 66 rüütlimõisa ning kümneid karja- ja poolmõisaid.³ Teiseks moodustusid suurmajandid ka mitme talu liitmisel. Vähesed mõisaomanikud või talusid kokku ostnud ja nendega kaubitsenud tõusikud olid eesti külas erandlikud. Alljärgnevas jälgitakse kahe mulgi päritolu mehe käekäiku, kellest ühest sai 1860. aastatel oma kodukandist välja rännates mõisaomanik ja teisest suurtalunik. Abja päritolu Jaak Kissa (1843–1930) pidas aastakümneid Võrumaal Saverna mõisa, mille mõisamajapidamine (92,17 taalrit⁴) oli õigupoolest hiigeltalu mõõtu.

* Artikkel on valminud ETF grandii nr 8209 toel.

¹ Hans Tuul, “Mõnda Mats Erdellist ja eesti soost mõisnikest”, *Eesti Põllumajandusmuuseumi teaduslike tööde kogumik*, V (Tallinn, 1993), 80–87; Tiit Rosenberg, “Talupojast mõisnikuks: Mats Erdell ja teised”, *200 aastat Valga kreisist* (Valga: Litero, 2003), 38–42; Märt Uustalu, *Ida-Virumaa mõisad: omandisuhted 1710–1919*, magistritöö, juhendaja prof. Tiit Rosenberg (Tartu Ülikool, 2010), 66–71; Kaarel Vissel, “Peeter Mun(n)a piimakaupmehe ja mõisaomanikuna”, *Põllumajandusmuuseumite toimetised*, 1 (2006), 16–27; Hilje Saag, *Sikana Jaan Tammann eesti rahvuslikus liikumises*, diplomitöö, juhendaja v.-õp. Aadu Must (Tartu Riiklik Ülikool, 1987).

² Näiteks 1860. aastal oli Lõuna-Liivimaal 116 rendimõisast 26 lätlaste käes (Mihhail Kozin, *Latyšhskaya derevnya v 50-70-e gody XIX veka* (Riga: Zinatne, 1976), 247).

³ *Eesti ajalugu*, V, toim. T. Karjahärm ja T. Rosenberg (Tartu: Ilmamaa, 2010), 103.

⁴ Taalrimaa oli maa pindala ja kvaliteedi mõõduühik. Üle 20-taalriseid talusid loeti suurtaludeks.

Väikemõisate omanikud olidki sisuliselt suurtalunikud. Pööglest Tartu-
maale Kavastusse siirdunud Fritz (Rits) Karrost (1830–95) sai 30,45-taalri-
lise Kargova pärisperemees.⁵

Publitsistikas ja ajaloopärimuses kujutatakse mulke erandlikult ettevõt-
like “nõukate ja jõukatena”, kes ostsid üles talusid⁶, mõni suurelsem oman-
das koguni mõisa⁷. Mõisaid ostsidki Eestis enamasti mitte kohalikud, vaid
pigemini sisserännanud talupojad.⁸ Mitmed eestlastest suurmajapidamiste
omanikud suutsid otstarbekalt ja hoolsalt majandades rikastuda ja jõuda
haljale oksale ning neist on rohkem teada.⁹ Mõistagi elas toonases Eestis ka
teist tüüpi peremehi, kelle käe all läksid majapidamised allamäge ja keda
kutsuti sageli kohtulaua ette, kuid sellistele inimestele ei ole Eesti ajaloo-
laste töödes küllaldaselt tähelepanu pööratud. Artikli eesmärk on kõne-
alust lünka täita, kirjeldades kahe niisuguse mehe kirjut elukäiku. Vaata-
mata tuhandetesse rubladesse ulatunud võlgadele, pidevale rahakitsikusele
ning maksujõuetusele suutsid mõlemad omandatud valdusi jonnakalt alal
hoida: F. Karro 1864. aastast kuni oma surmani 1895. aastal, J. Kissa 1874.
aastast kuni maareformini 1919. aastal ja pisikest jäänukkrunti ka pärast
seda. Mõlema mehe hämmastavalt sarnane “käekiri” ja elulaad võimalda-
vad neid koos vaadelda ja kõrvutada. Vastuseta jääb paraku küsimus, kas
siinse loo peategelased ka kunagi silmast silma kohtusid. Kuna mõlemad
kuulusid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi (TEPS), võib arvata, et nad said
kokku selle koosolekutel või muudel üritustel.

Artikkel käsitleb J. Kissa ja F. Karro tegusa eluperioodi tähtsamaid
aspekte: maavalduste omandamist, toimetulekut peremehena ja rahahan-
kimise mooduseid, ning nende mõlema käitumismustreid. Nende kulutus-
test allikad kahjuks ei räägi. Lähemalt peatutakse meeste tegevusel mõisast
talude müümisel. Eesti soost uusmõisnik talude päriseksmüüjana on senise
ajalookirjutuse vaateväljast kõrvale jäänud, sest eestlased ostsid tavaliselt
ainult mõisamaast koosnenud majapidamisi, mille talud olid eelmised

⁵ 1881. aasta tiinumaksuankeetide andmeil jäi Kargova põllu pindalalt (44 vakamaad) Savernale alla viis korda (216 vakamaad), kuid hobuseid (5 ja 10) ja lojuseid (12 ja 22) oli Karrol vaid poole vähem (Ajalooarhiiv [EAA], f. 1427, n. 1, s. 205, l. 352–353p, s. 235, l. 855–860p).

⁶ Vt nt Mati Laur, “Talude päriseksostmisega kaasnenud talurahva migratsioonist Võrumaal aastatel 1858–89”, *Kleio* (1991), 3, 27; Ea Jansen, *Eestlane muutub ajas* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 284.

⁷ Mats Erdell (1867 Roobe), Peeter Vidriks (1870 Penuja), Andreas Palenberg (1872 Abja-Vanamõisa), Jaan Hendrikson (1896 Leebiku) jt.

⁸ Uustalu, *Ida-Virumaa mõisad*, 71.

⁹ Näiteks uusmõisnikud Mats Erdell, Tõnu Walk, Otto Õis, Peeter Munna jt, suurta-
lunik Jaan Tammann.

omanikud juba ära müünud. Saverna mõis aga läks Kissade kätte ajal, mil talude massilisem päriseksostmine Lõuna-Eestis oli alles hoogu võtmas ning seetõttu omandasid nad koos mõisamaadega ka talud. Veelgi uu-
sem teema on arhiiviallikates F. Karro jälgi ajades ilmsiks tulnud talumehe
tegutsemine mõisnike ja taluostjate vahendajana.

J. Kissa ja F. Karro majapidamiste toimimist kajastavad majandusdo-
kumendid puuduvad. Teateid nende tegemistest ei too meieni hästi eda-
sijõudnud ja edumeelsetest põllumeestest jutustavad lehesõnumid, põllu-
meesteseltside ja ühistute materjalid, kirjakogud, mälestused¹⁰ jms, vaid
valdavalt kohtutoimikud. Viimaste näol on tegemist allikaliigiga, mis hei-
dab valgust eeskätt konfliktidele ja kõrvalekalletele normiga sätestatud
käitumisest, kuid käesoleva loo peategelaste puhul käsitlevad kohtuasjad
kahtlemata nende elu keskseid tahke. Erinevatest toimikutest kildhaaval
kokku korjatud andmed võimaldavad portreerida konkreetseid mine-
vikus tegutsenud isikuid, aga ka selle kaudu rohujuure tasandil käsitleda
sotsiaalmajanduslike protsesside (ränne, kapitali liikuvus, sh talude ost-
müük jt) mitmeid aspekte, milleni me muude allikate najal ei jõuakski.

Vallakohtus omavaheliste arusaamatuste lahendamises polnud midagi
tavatut, vallakohtud olid 1870. aastate alguseks muutunud eesti küla “har-
jumuspäraseks ja loomulikuks koostisosaks”¹¹, kus klaariti omavahelisi
suhteid, sõlmiti lepinguid, arutati üleastumisi, korraldati vaeslaste eest-
kostet ja pärandiasju. Kahjuks pole ei J. Kissa ega F. Karro koduvalla koh-
tuarhiive säilinud, mistõttu alljärgneva käsitluse allikaline baas piirdub
nende kohtulugudega, mida menetleti kas edasi või ainult kõrgemates
astmetes. Neid on mõlema mehe kohta aga harukordselt rikkalikult.¹²
J. Kissa puhul on mõisaomanikuks saamisest peale kuni justiitsreformini
isegi raske leida ajahetke, mil mõne temaga seotud protsessi asjad poleks
oodanud kohtus lahendamist.

Meie käsitluse raskuspunkt lasub 1860.–80. aastatel. 1889. aasta justiits-
reformi järel ellu kutsutud Võrumaa 2. ülemtalurahvakohtu arhiivi pole
kahjuks säilinud ja Riia ringkonnakohtu toimikutes figureerib J. Kissa

¹⁰ Väärrib tähelepanu, et Märt Miti väga mahukates mälestustes ei mainita naabermõisas
elanud Kissasid sõnagagi, kuigi nad puutusid isiklikult kokku mitut puhku. Nad saa-
busid sinna ühel ja samal aastal ning kõrvuti elati aastakümneid. Samuti vaikib August
Kitzbergi noorpõlve tagasi vaatav meenutusteraamat F. Karrost, kuigi mälestus sellest
“kurikuulsast” petisest ei oleks tohtinud Kitzbergi Pöögile kohtu- ja vallakirjutajaks
asumise ajaks 1872. aastal kustunud olla.

¹¹ Kadri Must, “Tori vallakohtu protokollid ajalooallikatena”, *Ajalooline Ajakiri*, 3
(102) (1998), 106.

¹² Nende tegemisi ja väljajütmisi dokumenteerivad toimikuid on 200 ringis. Artikli
formaati ei võimalda väga paljut sellest värviküllasest materjalist kasutada.

põhiliselt vaid seoses tema vastu esitatud võlanõuetega. Kohtuga oli mõlemal mehel pistmist hulganisti, kuid see ei tähenda, et nad läinuks kohtumeeste ette meelsasti – otse vastupidi, pahatihti jätsid nad kohtuistungitele tulemata. Näiteks F. Karroga protsessinud Hans Laur Talist käis Abja vallakohtu ees asjata 15 korda, sest F. Karro ei ilmunud kohale.¹³ Sõltumata sellest, kas sinise loo peategelased olid kohtu ees hageja või kostjana, tuli neil enamasti leppida siiski kaotusega.

Fritz Karro tee Kargova pärisperemeheks Kavastus

1830. aastal Pöögles sulase pojana ilmavalgust näinud Fritz Karrost sai hiljemalt 1851. aastal mõisa suuruselt teise talu, 30,04-taalrilise Metsaleeli peremees.¹⁴ Samas mõisas rentisid talu ka tema isa Johan ja vend Ott.¹⁵ Talumajapidamise kõrvalt tegeles F. Karro ümberkaudsetes valdades lina kokkuostmisega, palgates selleks kokkuostjaid nii lähisugulaste ringist kui ka naabertaludest.¹⁶ Ta ei äritsenud ainult linaga, vaid tema kaudu sai küla-mees hankida ka puid, soola, suhkrut ja kohvi, mett, mütse, säärikuid jm tarvilikku kraami.¹⁷ Sellega tuli ta toime oskamata kirjutada ning korralikult lugedagi.¹⁸ Kirjalik asjaajamine polnud talle siiski täiesti võõras. Kord kuulutas ta kreisikohtu ees enesekindlalt, et kui ta kellelegi võlgu jääb, siis alati kirjaliku kinnituse vastu.¹⁹ Kuna aga tol ajal tehti paljud ostud ja võlad ning nende üle peeti arvet ilma paberlikku jälge jätmata, oli ohtralt võimalusi kuritarvitusteks. F. Karro võttis võlgu, mida ta hiljem salgas. Vähe-masti korra on ta ka ise lasknud end tüssata, kui võlausaldaja küsis tagasi laenatust märksa suurema summa.²⁰ Külarahva usalduse ärakasutamise ja bravuurse käitumise pärast oli ta pinnuks silmas kohalikele vallavõi-

¹³ Abja vallakohtu protokoll 23.10.1864 (EAA, f. 931, n. 1, s. 2241).

¹⁴ Karksi koguduse sünnimeetrika (EAA, f. 1276, n. 2, s. 4, l. 325); Pärnu 3. kihelkonnakohtu žurnaal 6.9.1860 (EAA, f. 919, n. 1, 1633).

¹⁵ Pöögle mõisa 1863. aasta vakuraamat (EAA, f. 931, n. 1, s. 707).

¹⁶ Pärnu 3. kihelkonnakohtu protokoll 23.3.1861 (EAA, f. 919, n. 1, s. 6124); Karksi vallakohtu protokoll 18.3.1864 (EAA, f. 931, n. 1, s. 2237).

¹⁷ Vt tehingutest alguse saanud nõudeid tema vastu (EAA, f. 931, n. 1, s. 2237; f. 919, n. 1, s. 6207).

¹⁸ Pärnu maakohtu protokoll 29.4.1866 (EAA, f. 915, n. 1, s. 4047, l. 6–7); allkirja asemel tegi F. Karro elu lõpuni ristikesed.

¹⁹ Pärnu kreisikohtu protokoll 17.11.1864 (EAA, f. 919, n. 1, s. 6207, l. 7).

²⁰ Tädipoeg Johan Siskal õnnestus F. Karrolt kohtu teel ainult enda ja ühe tunnistaja suuliste ütluste alusel välja meelitada väidetavalt laenatud 642 rubla. Osast välja mõistetud rahast Siska aga hiljem “omavahelisel kokkuleppel” loobus (EAA, f. 931, n. 1, s. 2224; f. 2054, n. 1, s. 2183).

mudele. Abja vallakohtuniku sõnul oli ta “kurikuulus petis ja võlategija”.²¹ Metsaleeli peremehe tegevus äratas erilist põlgust Pöogle mõisniku krahv Georg Mellini silmis, kes 1860. aastal kirjutas: “Rendilepingu ülesütlemise põhjuseks on tema suur ebamoraalsus, äärmiselt kahjulik mõju, mis on tal paljudele, ja halb eeskuju, mida ta annab, kuna oma tuntud nurjatu loomuse juures on tal siiani alati õnnestunud end välja valetada. Kus iganes ta kellelgi haistab raha olevat, teeb ta salamisi ja tunnistajateta laenu, salgab seejärel võla maha ja on segatud kõigisse räpastesse asjadesse või on nende algataja. Sääraste asjade pärast on ta järjest sagedamini kohtu all, alates vallakohtust ja lõpetades õuekohtuga. Vald tuleb säherdusest halvast isikust vabastada.”²² Seda viimast krahv G. Mellin ka tegi, kuid läks aastaid, enne kui see tal õnnestus. Vahepeal koguni keelas mõisnik Fritzul isal poega Metsaleeli tallu “ühelgi tingimusel” lasta.²³ 1865. aasta jüripäeval aga tuli mõisniku kavadele visalt vastu punninud Fritzul kohtu korraldusel kodutalu maha jätta. Kreisikohtu otsuses öeldi, et F. Karro polevat õigeaegselt täitnud lepingulisi kohustusi, võlgnevat mõisale, magasile ja eraisikutele ning viibivat alatasa kohtu all, mis on seadnud kahtluse alla tema “suutlikkuse pidada kinni lepingutest”.²⁴

Kuna sunnitud lahkumine oli olnud aastaid õhus, oli F. Karrol olnud juba varem mahti mujal ringi vaadata ja ta leidis omale meelepärase paiga Kavastu mõisas, kus oli äsja lõppenud maamõõtmine ja kruntimine.²⁵ Ta ei olnud esimene Mulgimaa mees Kavastus, sest enne teda olid seal omale kaks talu ostnud abjakad Hans ja Hendrik Tamberg. Järgneva mõne aastaga aga tõi F. Karro sinna pärisperemeheks oma “Viljandimaa tuttavaid” enam kui veerandsada meest.

Kavastu mõisnik Arthur von Richter küsis Kargova, mõisa ühe suurima talu eest 5364,5 rubla, millest 100 rubla tuli maksta käsirahana eel-lepingut tehes 15. augustil 1863, 500 rubla 1864. aasta jüripäeval talu kätte saades, 764,50 rubla vähem kui aasta jooksul ja 1750 rubla kümne aasta jooksul pärast tallu asumist.²⁶ 2250 rubla ulatuses kattis ostuhinna mõisalt talule üle kantud pantkirjavõlg. 1864. aasta oli F. Karro jaoks aga väga pin-

²¹ Pärnu kreisikohtu žurnaal 24.11.1864 (EAA, f. 919, n. 1, s. 4278, l. 1).

²² Krahv G. Mellin Pärnu 3. kihelkonnakohtule 22.10.1860 (EAA, f. 919, n. 1, s. 1633).

²³ Krahv G. Mellin Pärnu kreisikohtule 15.2.1861 (EAA, f. 919, n. 1, s. 1633).

²⁴ Pärnu kreisikohtu otsus 31.12.1864 ja Liivimaa õuekohtu talurahvaasjade departemangu otsus 31.3.1865 (EAA, f. 919, n. 1, s. 1690).

²⁵ Erich Uibu, *Koosa piirkonna põllumajanduse ajaloost* (mustandkäsikiri) (EAA, f. 5245, n. 1, s. 45, l. 105). Karro liitis kolm vastrajatud kohta, mis kandsid nimesid Arhip ja Jefim Grigorjev ning Trofim Kamzov; tema ajal hakati talu nimetama Kargovaks.

²⁶ Kargova talu moodustanud kolme talu ostu-müügi leping 15.8.1864 (EAA, f. 2381, n. 1, s. 1231).

geline. Abja vallakohtuniku sõnul olnud ta “nagu üldiselt teada, võlgades ja lakkamatult rahalises kitsikuses” ning tal polnud “mingit vara”,²⁷ kuid Kargova kättesaamiseks oli vaja välja käia 500 rubla ja lisaks tuli kohtu käsul ära õiendada ammune priske magasinõlg ning Johan Siskale tasuda 275 rubla võlaraha.²⁸ Raskest seisust püüdis ta välja tulla omale harjumuspärasel kombel – pettuse abil, nõudes Abja vallakohtult seal 23. oktoobril 1864 ihunuhtluse saamise ajal väidetavalt tema pükste taskust välja kukkunud 1000 rubla hüvitamist, kuna ta toodud kohtutuppa vägisi ja haigena ning tal polevat lubatud kohe, kui ta kadumist märkas, minna sinna tagasi raha otsima.²⁹ Metsaleelist lahkudes sai ta mõisalt melioratsioonihüvitist kõigest 52,05 rubla. Visalt ja jonnakalt üritas ta kohtu abil kätte saada küll võimalikult suurt kahjutasu, mis tema enda hinnanguil küündis 907,2 rublani, kuid vastupidiselt tema ootustele kaebuse menetlemise käigus summa üha kahanes.³⁰

Mitmesugused kohtuvaidlused sellest ja hilisemast ajast kinnitavad, et osturaha hankis ta põhiliselt laenu teel. Karksi valla talumehelt Tõnis Ka(a)sikult 29. aprillil 1864 saadud 500 rublaga maksis ta ära juba jüripäeval tasuda tulnud esimese suurema ostusissemakse. See laen ootas Kaasikule tagasimaksmist ka veel kümme aastat hiljem.³¹ J. Siska võla ja magasinõlgade katteks võttis ta võlgu suisa rubla-haaval.³² Tõeliseks katsumuseks kujunes aga ostujäreilmaksete õiendamine. 1867. aastal kustutas (“kinkis”) A. von Richter ostuvõlast 418,5 rubla.³³ F. Karro jäi “iga aasta oma intressija põhivõla maksed võlgu”, nii et mõisnik pidi “igal tähtajal kohtuliku vastutuselevõtmisega ähvardama” ning “kohtusse kaebusi esitama”,³⁴ nõudes muuhulgas talu müüki, kuna peremees olnud “maksujõuetu” ja tal polevat muud vara kui tema talu.³⁵ Aja võitmiseks ja uute võlausaldajate leidmiseks

²⁷ Pärnu 3. kihelkonnakohtu protokoll ja Pärnu kreisikohtu žurnaal 24.11.1864 (EAA, f. 931, n. 1, s. 2241; f. 919, n. 1, s. 4278, l. 1).

²⁸ Pärnu kreisikohtu otsus 30.4.1863 ja Pärnu 3. kihelkonnakohtu teade kreisikohtule 5.8.1867 (EAA, f. 919, n. 1, s. 4715); kihelkonnakohtu protokollid 23.4.1864 ja 30.6.1864 (f. 931, n. 1, s. 2224).

²⁹ EAA, f. 931, n. 1, s. 2241; f. 919, n. 1, s. 4278.

³⁰ F. Karro nõue; Pöögile vallakohtu protokoll 23.5.1865; Pärnu kihelkonnakohtu protokollid 8.6.1865 ja 7.6.1866 (EAA, f. 931, n. 1, s. 707); Liivimaa õuekohtu talurahvaasjade departemangu otsus 30.11.1866 (EAA, f. 919, n. 1, s. 1714, l. 21).

³¹ Ostuvõlgade õiendus (EAA, f. 2486, n. 2, s. 2382, l. 51); Kavastu vallakohtu protokoll 25.2.1874 (EAA, f. 2381, n. 2, s. 5869).

³² Pöögile vallakohtu protokoll 27.2.1876 (EAA, f. 2556, n. 1, s. 8, l. 7).

³³ Ostuvõlgade õiendus (EAA, f. 2486, n. 2, s. 2382, l. 51).

³⁴ A. von Richter kreisikohtule 31.10.1872 (EAA, f. 918, n. 1, s. 380).

³⁵ Kavastu omaniku volinik N. von Klot Tartu 2. kihelkonnakohtule 16.2.1873 (EAA, f. 923, n. 1, s. 1937). Sekvestri alla pandud vara nimekirjast (12.10.1874) nähtub, et tema

vaidlustas ta kohtus võlgade sissenõudmist puudutanud otsused kuni Liivimaa õuekohtuni välja. Näiteks 1873.–74. aastal õnnestus tal sel kombel lükata talu sundmüüki edasi enam kui aasta võrra. 14. augustil 1874 andis kreisikohus küll avalikult teada väljaostuvõla katteks novembris toimuvast talu oksjonist, kuid see jäi ära, sest osa nõutud summast (1000 rubla) suutis ta talule võetud obligatsioonilaenu³⁶ abil oktoobris ära maksta, teise osa aga soostus mõisnik taaskord ajatama³⁷. Talu ostu-müügi lepingu järgi pidanuks kogu sularahas tasuda tulnud ostujäreilmaks olema õiendatud 1874. aasta jüripäevaks, kuid F. Karro võlgnes 1891. aastal veel 200 rubla.³⁸

Jaak Kissa omandab Saverna mõisa

Jaak Kissa pärines jõukast mulgi suurperest. 1840. aastate algul asus tema Abjas talu pidanud isa Märt (vt joonis 1) abikaasa Mari ja nelja lapsega Jäärjasse, kus temast sai Kiesa – mõisa ühe suurima talu või karjamõisa peremees.³⁹ Jäärjas sündis perre veel kuus last, kellest kaks surid imikueas. Jäärjas elades sidus Kissade pere end abielude kaudu kohalikkude koorekihti kuulunud Rosenblattidega,⁴⁰ nii abiellus Tiina 1862. aastal Jaan Rosenblattiga ja Ann 1866. aastal Hans Rosenblattiga, Jaan aga nais kaks aastat hiljem viimase õe Tiuu. Kiesa talu läks Märdi pere käest 1861. aastal Hansu ja Tiina isale Andres Rosenblatle, Märdi kaks poega Jaan ja Henn aga võtsid mõisalt kuueks aastaks rendile Lanksaare ja Anni karjamõisa.⁴¹ Katsetamine

talul oli vara üksjagu ning interjööris olid leidnud omale koha mitmedki “uue aja asjad” – sohva, kapiga seinakell jms.

³⁶ 18.10.1874 kinnistati talule 1000-rublaline võlg Gustav Nitovi kasuks ning 23.2.1876 2500-rublaline võlg väimees Jaak Grossi kasuks (väljavõtted kinnisturegistrist: EAA, f. 2381, n. 2, s. 5869).

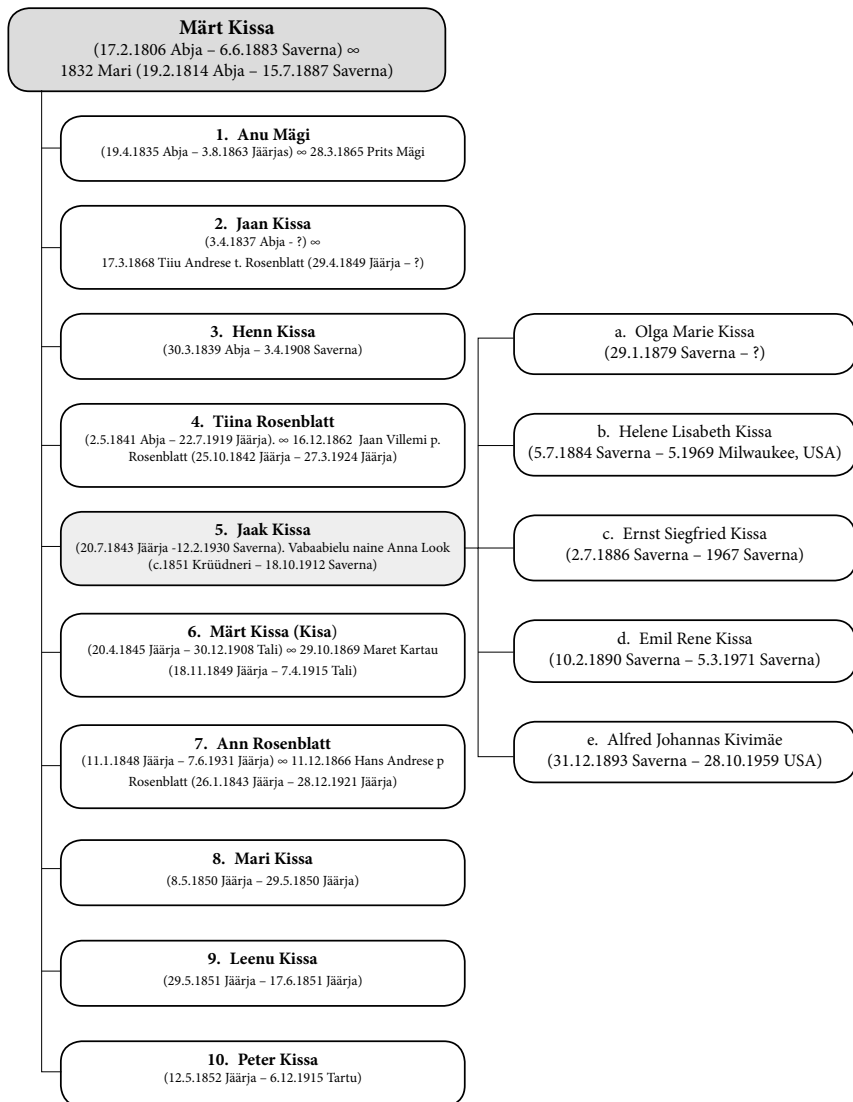
³⁷ Tartu kreisikohtu teadaanne 14.8.1874; K. J. von Mensenkampff kreisikohtule 31.8.1874, Kavastu vallakohus kreisikohtule 12.10.1874, Kavastu mõisniku volinik N. von Klot kreisikohtule 18.10.1874, kreisikohus Kavastu vallakohtule 28.10.1874 (EAA, f. 2381, n. 2, s. 5869).

³⁸ Kavastu mõisnik Liivimaa maanõunike kolleegiumile 1.8.1891 (EAA, 1427, n. 1, s. 28, l. 101).

³⁹ Halliste kogudusest võeti Jäärjasse siirdumiseks kirikutäht 1843. aastal (EAA, f. 1275, n. 1, s. 548, l. 155). Talude rendilepingute register (EAA, f. 931, n. 1, s. 51). 1860. aasta vakuraamatu järgi on Kiesa Märdi talu 32,35 taalrit (EAA, f. 3763, n. 1, s. 19). Hingeloendites on Kiesat nimetatud karjamõisaks (EAA, f. 1865, n. 3, s. 249/2, l. 54p, s. 251/1, l. 7p, s. 252/1, l. 3). Jäärjasse siirdus samuti Märdi vend Karl, kes äritis linaga (Liivimaa kuberner Balti kindralkubernerile 11.10.1846: EAA, f. 2054, n. 1, s. 781).

⁴⁰ Tammi peremees Villem Rosenblatt oli olnud kubjas, Andres oli talupidamise kõrvalt ka vallakohtumees, mõlemad esinevad Jäärja vallakohtu protokollides kreditoridena. Jaan Rosenblatt on olnud kõrtsirentnik (EAA, f. 1151, n. 1, s. 1).

⁴¹ Talude rendilepingute register (EAA, f. 931, n. 1, s. 51).

Joonis 1. Märt Kissa perekond (EAA, f. 1267, n. 1, s. 278, 285; f. 1275, n. 1, s. 548, 551; f. 1281, n. 1, s. 113, 114, 117, 141).

karjamõisatega oli Märdi ja tema kahe äsja täisikka jõudnud poja ühisüritus. Lanksaare põldudele külvati rendilepingus lubatust märksa rohkem lina, et “rent ära õiendada”.⁴²

Hiljemalt 1868. aastal toimetas Märt Kissa oma poegadega juba Saverna mõisas ja arhiiviallikais on esimene jälg neist oma uues kodus Jaagu kohtuskäik mõisa endise rentniku Johann Koorti vastu.⁴³ Kissad ei olnud esimesed eesti päritolu mõisnikud Savernas: 1857–58 oli olnud mõisa pandivaldaja Gustav Liiva.⁴⁴ Pantkirjavõlgade ja obligatsioonidega koormatud Saverna kääbusmõis oli üks varasemaid eestlastele müüdud suurmaavaldusi Võrumaal. Mõisa müügi ametlik vormistamine vältas aastaid. Viiest punktist koosnev ostu-müügileping sõlmiti ametlikult 23. aprillil 1874 ja kinnistati 4. juunil 1875.⁴⁵ Kinnistamise ajaks oli müüja Adolph von Pfeiffer juba surnud. Mõisa ostjana on kontrahitis kirjas Märdi kolmas poeg Jaak Kissa. Mõisaelu oli ta seestpoolt näinud juba parun Richard Friedrich von Ungern-Sternbergi juures Jäärjas elades, kuhu isa ta 13-aastaselt kümneks aastaks kokapoisina tööle pani.⁴⁶ Saverna mõis läks koos inventari ja päraldistega ning talumaadega Jaagu omandusse 24 250 hõberubla eest, lepingu sõlmimise ajaks oli sellest ära makstud 5500 rubla. Ülejäänud ostuhinna katteks võttis uus omanik üle mõisal lasunud 4100-rublalise pantkirjavõla Liivimaa krediitkassa ja 1858. aastal mõisale võetud 2900-rublalise obligatsiooni G. Liiva kasuks. 11 750 rubla tuli müüjale tasuda kolmes jaos viieaastaste vahemike järel 1886. aastaks. Ostuhinna lõpliku tasumiseni tuli põhivõlalt maksta aastas 6 protsenti kasvikut.

Saverna mõisa omandamiseks polnud vaja rohkem sularaha kui 5500 rubla. Umbkaudu nii palju küsiti samal ajal suuremate talude eest, ainult et talu ostes olid käsiraha ja lepingu sõlmimisel sissemakstav summa üldjuhul hoopis väiksemad. Saverna mõisa ostu puhul jääb ebaselgeks, kuidas kõnealune 5500 rubla kokku saadi. Igatahes oli mõisaost perekondlik ettevõtmine, kus löid kaasa isa Märt ning tema pojad Jaan, Jaak ja ilmselt ka Henn. Aastaid hiljem alanud kohtuvaidlused ei suutnud tuvastada “osajao raha” täpset suurust ega ka seda, kas esimestel aastatel juhtis mõisa majapidamist Jaan või Jaak. Ostutehingut käinud mõisas sõlmimas Märt Kissa koos kahe pojaga ning leping vormistatud Jaagu nimele, sest Jaanil “polnud piisavalt energiat”.⁴⁷ Rahaliselt panustas enim kindlasti Märt, Jaani osaku

⁴² Jäärja vallakohtu protokoll 1.11.1866 (EAA, f. 1151, n. 1, s. 1, l. 120–120p).

⁴³ Vana-Piigaste vallakohtu protokoll 5.7.1868 (EAA, f. 918, n. 1, s. 5147).

⁴⁴ 31.1.1857 pandileping (EAA, f. 2469, n. 1, s. 609, l. 74–79p).

⁴⁵ EAA, f. 2469, n. 3, s. 364, l. 2–4; EAA, f. 417, n. 1, s. 2954.

⁴⁶ Jäärja vallakohtu protokoll 15.4.1857 (EAA, f. 1151, n. 1, s. 1, l. 28p).

⁴⁷ Tartu 5. kihelkonnakohtu žurnaal 25.4.1886 (EAA, f. 926, n. 1, s. 5639)

Selle kirja läbi tunnistavina Jaan Kissa et mina
 annan se Tilga talu et Kissale tagasi 100. üs-
 sada rubla Taleri nu. Ja mina Jaan Kissa
 võtan seoda ka selle hõaga taggasi üks sada
 rubla Taleri cest et jon nõuda oige ja ära
 rägitud ja malombitraadi lebidud ja se raha
 summa välja keel 2500 rube habe kaks tuhane veis. Jada
 rubla habe sel 25 Aprilil 1778 and se Tilga talu maijale tagasi
 Jannem sel 27. Martis 1878
 Tamasiantja Jaan Kissa taggasi võtja Jaan Kissa

Joonis 2. Tilga talu ostu-müügileping, 27.3.1878 (EAA, f. 926, n. 1, s. 1381).

kokkusaamisel aitasid kaasa tema äi Andres Rosenblatt ja õemees (samuti üks Rosenblattidest).⁴⁸ Mõisa oma nimele saanud Jaak, kes juhtis mõisamajapidamist ilmselt 1868. aastast peale, pidi teiste pereliikmete "osakud" hiljem neile välja maksuma.⁴⁹ Vendade vastastikused nõuded mõisa väljaostu ja sellega otseselt seotud Tilga talu ostu-müügi tehingu pärast ringlesid aastaid eri kohtuinstantsides.⁵⁰

Protsesside käigus antud vastuolulised tunnistused ja kirjalike tõendite nappus muutsid kohtulahendini jõudmise äärmiselt keeruliseks ja aeganõudvaks. Alamate kohtuastmete otsused jättis Liivimaa õuekohtu talurahvaasjade departemang heaks kiitmata ning Jaani nõuded Jaagu vastu osutusid suuresti tagajärjetuks. Vähimatki kasu polnud ka "iga-aastasest kohtuvälisest manitsemisest".⁵¹

Lisaks Jaan Kissa käisid mõisa ostuhinna tasumisega seoses kohut ka Pfeifferid, kes esimest korda pöördusid ses asjas kohtusse 1889. aastal

⁴⁸ Vana-Piigaste vallakohtu protokoll 16.6.1879 (EAA, f. 926, n. 1, s. 5203).

⁴⁹ Vana-Piigaste vallakohtu protokollid 16.6.1879 (EAA, f. 926, n. 1, s. 5203) ja 30.4.1887 (EAA, f. 926, n. 1, s. 5639).

⁵⁰ Vt toimikud EAA, f. 918, n. 1, s. 5012, 5147; f. 926, n. 1, s. 1381, 5203, 5639.

⁵¹ Jaan Kissa volinik Jaan Nuuma Tartu kreisikohtule 11.8.1888 (EAA, f. 918, n. 1, s. 5147).

ja kelle hagi leidis lõpliku lahenduse alles 1904. aastal.⁵² Tasumata ostuvõlg langes 23. aprilli 1877 pärimislepingu järgi võrdsetes osades A. von Pfeifferi kahele vanemale pojale Theodorile ja Woldemarile, kummalegi 5875 rubla.⁵³ Woldemari pärandiosa õnnestus nõudjatel – Woldemari lesel Sophiel ja päranditombu kuraatoril Eugen von Pfeifferil – lõplikult kätte saada kohtu teel, kuigi Jaak Kissa endale tavapärasel kombel keeldus tema vastu esitatud nõude põhjendatust tunnistamast ning jäi lõpuni kindlaks oma väitele, et see summa on juba ammu tasutud. Tema sõnu kinnitas kohtu ees küll rida tunnistajaid ja tal oli ette näidata hulk kviitungeid, ka senat langetas Pfeifferite nõudeasja esimest korda menetledes otsuse J. Kissa kasuks, kuid teist ja kolmandat korda asja läbi vaadates andis Vene riigi kõrgeim kohtuorgan õiguse siiski nõudjatele, mõistes J. Kissalt nende kasuks välja 2950 rubla, sest aastatest 1872–83 pärit kviitungid tõestasid kindlalt vaid ostuhinna osalist maksmist⁵⁴ ning polnud usutav, et 1883. aastast on J. Kissal paberid ühtäkki kaduma läinud,⁵⁵ kui varasemad alles olid. Lisaks pidid Sophie ja Eugen von Pfeiffer vande all kinnitama oma nõude õigsust, mida nad ka tegid. J. Kissalt 2950 rubla kättesaamiseks kuulutati välja tema vara oksjon 31. jaanuaril 1905.⁵⁶ Seda siiski ei toimunud, sest võlanõude rahuldamiseks ja kohtukulude katteks võttis ta 26. jaanuaril mõisale 3000-rublalise obligatsiooni Jaan Klausenilt.⁵⁷ 1916. aasta suvel taotles Jaak Kissa kogu 11 750-rublalise ostuvõla mahakustutamist kinnisturaamatust, kuna see olnud “ammu makstud”.⁵⁸ Nii ka läinuks, kui kuue kuu jooksul poleks keegi esitanud kõnealuse võla kohta nõudeid, kuid asjade käiku sekkus poliitika. 1917. aasta varakevadel puhkenud revolutsioon halvas või lõpetas vanade ametiasutuste töö ja “pärast mõisa võõrandamist ei mõistnud keegi nende võlgade mahakustutamisele kinnisturegistrist enam mingit nimetamisväärilist tähtsustki anda”.⁵⁹

⁵² EAA, f. 914, n. 1, s. 13187; f. 416, n. 1, s. 4051.

⁵³ Riia ringkonnakohtu protokoll 8.2.1900 (EAA, f. 416, n. 1, s. 4051, l. 83–87).

⁵⁴ Osa tunnistati mitteasjakohaseks, sest neis polnud kirjas ei isikute nimesid ega maksmise põhjust. Senati otsused 8.10.1901 ja 12.4.1904 (EAA, f. 416, n. 1, s. 4051, l. 99–102p, 194–194p).

⁵⁵ Võlgade õiendamist tõendavate dokumentide kadumise väide kordub kohtuprotsessist kohtuprotsessi, kui Kissalt püüti laenatud raha tagasi saada, vt nt Vana-Piigaste vallakohtu protokoll 17.4.1887 (EAA, f. 926, n. 1, s. 5639).

⁵⁶ EAA, f. 417, n. 1, s. 2954.

⁵⁷ EAA, f. 3416, n. 2, s. 71.

⁵⁸ J. Kissat esindanud vandeadvokaadi taotlus Riia ringkonnakohtu tsiviilosakonnale 9.7.1916; Riia ringkonnakohtu tsiviilosakonna otsus 11.11.1916 (EAA, f. 416, n. 2, s. 2211).

⁵⁹ Alfred Kissa kaebus Riigikohtule maaseadusega võõrandatud maade eest tasumaksamise peakomisjoni otsuse vastu 1.7.1932 (Riigiarhiiv [ERA], f. 1356, n. 2, s. 5767, l. 3–4).

Nurjumisega lõppesid ka J. Kissa laste Olga ja Alfredi katsed tõestada Eesti Vabariigi ametiasutustele kõnealuse võla tasumist.⁶⁰

Kokkuvõtteks: mulgid tulevad

Fritz Karro ja Jaak Kissa omandasid suured maavaldused väljaspool oma sünnivalda 1860. aastatel, s.o mulkide linaäri kõrgajal, kui sellest teenitud rahaga sai võimalikuks talude päriksostmine. Viimane omakorda oli tugev rändemõjur, mis lükkas rahvast liikvele. Põhjused, mis tõukasid mulke uut kohta otsima kodukohast eemal, samuti ostuks kasutada olnud raha hulk, polnud kaugeltki ühesugused. Paljudel kohaostjatel ei olnud kaasa võtta märkimisväärsed sääste, vaid vähemasti puhuti sai määravaks Mulgimaalt tulijate riskijulgus: "Mulk tuli ja oli mõni kümmekond ehk mõni sada rubla taskus ja linategemise rehnung pääs, julges ja võttis koha ära."⁶¹ F. Karroga samal ajal Kavastusse asunud abjakad Tambergid ladusid ostes korraga välja enam kui 3000 rubla,⁶² F. Karro ise aga võttis sama teekonna ette kodukandis kokku laenatud mõnesaja rublaga. Jaak Kissal oli õnnestunud mõisa ostu-müügilepingu allkirjastamise päevaks pere peale kokku kraapida vaid viiendik selle ostuhinnast. Ilmselt muretseksid nii ostjad kui ka müüjad tehingut tehes vähe selle pärast, kuidas värsked omanikud uues majapidamises hakkama ja ostuvõlad tasutud saavad. Mõlemad jäid hätta ostujäreldamaste tähtaegse õiendamise ja võtsid nende katmiseks üha uusi võlgu. Seejuures olid tõsisemad raskused Jaak Kissal, sest mõisa näol oli tegemist märksa suurema suutäiega. Kui sularahas tasuda tulnud ostuvõlg suudeti võõra raha abil veel kuidagi ära õiendada, siis pantkirja- ja obligatsioonilaenuid jäid suuremas osas tasumata.

Saverna mõisamajandus

Saverna majapidamine oli üsna tagasihoidlik, mõisal oli 1870.–80. aastatel u 200 vakamaad⁶³ põldu, mida hariti 10- või 12-väljasüsteemis, ning

⁶⁰ Samas; Olga Kissa maaseadusega võõrandatud maade eest tasumaksmise peakomisjonile 11.5.1932 (ERA, f. 63, n. 22, s. 1136, l. 25), peakomisjoni otsus 13.5.1932 (ERA, f. 63, n. 22, s. 1136, l. 28); Riigikohtu otsus 28.4.1933 (ERA f. 1356, n. 2, s. 5767, l. 13).

⁶¹ *Eesti Postimees*, 30.5.1873. Esines ka vastassuunalist rännet.

⁶² Üldjuhul olidki 1860. aastate esimesel poolel müüdüd talude puhul kontrahti tegemise ajal makstud summad väga suured, tuhat või enam rubla, mis annab tunnistust märkimisväärse kapitali kogunemisest ühe osa talupoegade kätte, kuid raha võis saada ka mitmelt poolt laenu tehes.

⁶³ Riia vakamaa oli 19. sajandil 0,37 ha.

20–30-pealine veisekari.⁶⁴ Müügiks läksid ilmselt eeskätt vili, piim ja lina, kuid viimasel ei olnud majapidamises märkimisväärset tähtsust.⁶⁵ Rohkem tõi sisse äri mõisa metsaga, kus leidus rikkalikult ehitus- ja küttepuid.⁶⁶ Tootlikke kapitalimahutusi mõisas nähtavasti eriti ei tehtud: 1881. aastal polnud seal ühtki masinat; 1885. aastal ei jätnud mõisa seisukord sekvestri pärast kohapeale saadetud hindajatele “mingit rõõmustavat muljet” ning kogu majapidamine paistis olevat “lohakas” ja “tugevalt alla käinud”.⁶⁷ Kissaade ajal ehitati mõisa ilmselt vaid heinaküünid, pruulikoda ja üks laut.⁶⁸ Hooned, mis krediitkassa korraldatud revisjoni ajal 1876. aastal olid veel “heas” või “keskmises” korras, nägid 1885. aastal välja juba rämmas. Poeg Emili väitel ei kohendanud isa 20. sajandi algusest saati ühtegi hoonet: “mis lagunes, seisab lagunult, mis hävines, on hävinud”.⁶⁹ 1920. aastate keskel kirjutati mõisa elumaja kohta: “vana lihtne, kokku variseda ähvardav ühekordne puumaja”.⁷⁰

Mõisas kasutatud alalise tööjõu kohta andmeid napib. 1888. aastal olnud mõisas palgal vaid vana moonakas ja kaks tüdrukut.⁷¹ Mõisat varustasid töökätega kandikohtade pidajad, kes tasusid ka prisket renti.⁷² Vaatamata kuueks aastaks sõlmitud lepingutele, vahetusid kandimehed vastastikuste arusaamatuste tõttu sageli.⁷³

⁶⁴ Mõisamaa suurus vakamaades: 11/25 aia-, 162,02 põllu-, 40,22 võsa-, 74 heina-, 186,11 metsa- ja 93,03 kõlbmatut maad (revisjoniprotokoll 11.6.1876: EAA, f. 2469, n. 3, s. 364, l. 13–4p, 32, 36; mõisa 1881. a tiinumaksuankeet: EAA, f. 1427, n. 1, s. 235, l. 855–860p).

⁶⁵ Tiinumaksuankeedi järgi oli 216 vakamaast põllumaast 1881. aastal lina all vaid 9½ (EAA, f. 1427, n. 1, s. 235, l. 855–860p), sama ajal, kui mitmes seelses talus kasvatati lina kuuel vakamaal.

⁶⁶ Väljavõte vakuraamatust (1875) ja W. von Muelleri aruanne krediitkassa eesti distrikti direktsioonile 12.1.1885 (EAA, f. 2469, n. 3, s. 364, l. 31, 71–71p); Tartu 5. kihelkonnakohtu protokoll 7.11.1879 (EAA, f. 926, n. 1, s. 6034).

⁶⁷ (W. von Muelleri) aruanne krediitkassa eesti distrikti direktsioonile 12.1.1885 (EAA, f. 2469, n. 3, s. 364, l. 71–71p).

⁶⁸ Võrreldud on hoonete nimekirja 1876. aastast (EAA, 2469, n. 3, s. 364, l. 37–37p) ja mõisa hoonete hindamise 1921. aasta akti, kus on märgitud ka hoonete umbkaudne vanus (ERA, f. 63, n. 23, s. 1965). Pruulikoda, mida 1876. aastal polnud, on kirjas hoonete 1885. a loetelus (EAA, f. 950, n. 1, s. 1088).

⁶⁹ Emil Kissa Põllutööministeeriumi planeerimise peakomisjonile 14.11.1924 (ERA, f. 62, n. 2, s. 7487, l. 43–44).

⁷⁰ *Võrumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus* (Tartu: EKS, 1926), 192.

⁷¹ Jaak Kissa kubermanguprokuröri abile 17.8.1888 (EAA, f. 914, n. 1, s. 10476). 1885. aasta algul mõisa vara sekvestri alla võtma tulnutele seletas kohalik metsavaht, et mõisas polevatki rohkem teenijaid kui tüdruk ja õllepruul. Tüdruk oli Anna Look (Jaagu elukaaslane) ja pruul Peter Kissa (Jaagu vend) (protokoll 3.1.1885: EAA, f. 950, n. 1, s. 1088).

⁷² EAA, f. 926, n. 1, s. 294; sekvestriprotokoll 3.1.1885 (EAA, f. 950, n. 1, s. 1088).

⁷³ Nt Alapallol oli 1876–80 kolm rentnikku (EAA, f. 926, n. 1, s. 294, s. 626, s. 3731; f. 918, n. 1, s. 9348, s. 9181).

Mõisa majapidamine ei olnud vähemasti mitte kogu aeg Jaagu õlul, vaid vend Henu ja/või võõraste rentnike kätes, kellele kuulus enamik loomadest ja inventarist, ning mõisamaid anti ka pooleterarendile.⁷⁴ 20. sajandi algusest peale Jaak "isiklikult" mõisa maad ei kasutanud.⁷⁵ Oma majapidamise võõrastele usaldamine polnud riskivaba. 1880. aastate keskel rentis mõisast 66 vakamaad Sander Bricker (Brikker), makstes selle eest aastas 297 rubla renti ja tasudes pool mõisa maadel lasunud maksudest. Rentnik aga laskis enne rendiaja lõppu ühel varakevadisel ööl jalga, võttes kaasa kogu mõisale tagatiseks antud vara (vili, linad, loomad, veovahendid) ning jättis maksmata 442,95 rubla.⁷⁶ Samal ööl lõhuti maha ka mõisaaida üks ja sealt viidi ära vilja, lambanahku, linu, seepi, ohje, köisi, kaks töölooka jm. Kissa oli kindel, et seda tegi plehku pistnud rentnik.

Eesti mõisate traditsiooniline sissetulekuallikas oli kõrtsid. Ka Savernas püüti raha teha viina ja õlle müügiga.⁷⁷ Mitme tee ristumiskohal asunud Saverna kõrtsi (vt joonis 5) renditi küll kopsaka summa eest välja (1873. aastal 300 rubla eest aastas ja hiljemalt 1886. aastaks oli rent tõusnud kahekordseks⁷⁸), kuid tuluallika asemel kippus see rohkem kujunema tüliallikaks. Kõrtsmikega Kissadel ei vedanud. Rendiraha kättesaamiseks tuli kasutada kohtu abi ja lasta korraldada oksjoneid, mõni tõsteti kohtu abil ka välja – Adam Lill (1877), Jaan Kirs (1879) ja Ado Löndre (1887).⁷⁹ J. Kirs jäi lahkudes võlgu terve aasta rendi (400 rubla) ja seda raha ei saadud vähemasti esiti kätte ka oksjoni teel, sest kohtuametnikud ei leidnud võlgnikul rohkem vara üles kirjutada kui üks vakk⁸⁰ jahu, üks vana kirst, kaks vana poolikut

⁷⁴ 1885. aastal oli mõis jagatud kolme rentniku (Henn Kissa, Jüri Neissar ja mulk Jaak Teetsov) vahel (W. v Muelleri aruanne krediitkassa eesti distrikti direktioonile 12.1.1885: EAA, f. 2469, n. 3, s. 364, l. 71); 1887. aasta kevadel oli Neissari asemel rentnik Brikker (Tartu 5. kihelkonnakohtu protokoll 2.6.1887: EAA, f. 926, n. 1, s. 1197). Vallakohtu kaasistuja J. Parve sõnul kuulunud Jaagule vaid üks lehm, kogu ülejäänud inventar olnud Henu oma (kihelkonnakohtu protokoll 2.10.1887: samas).

⁷⁵ Emil Kissa Põllutööministeeriumi planeerimise peakomisjonile 14.11.1924 (ERA, f. 62, n. 2, s. 7487, l. 43–44).

⁷⁶ Tartu 5. kihelkonnakohtu protokollid 7.3. ja 1.4.1887 (EAA, f. 926, n. 1, s. 1072, l. 1–3). S. Brikker, "üks väga kaval ja julge kurjategija", saadeti lõpuks Siberisse (EAA, f. 300, n. 1, s. 1280).

⁷⁷ Savernas oli mitu joomapaika, vt nt Vana-Piigaste vallakohtu protokoll 25.6.1876 (EAA, f. 926, n. 1, s. 219, l. 3–4p); Võru sillakohtu protokoll 30.1.1886 (EAA, f. 950, n. 1, s. 3410).

⁷⁸ Kõrtsi rendileping 21.2.1873 (EAA, f. 918, n. 1, s. 5894); Vana-Piigaste vallakohtu protokoll 23.10.1887 (EAA, f. 926, n. 1, s. 5838).

⁷⁹ Vana-Piigaste vallakohtu protokoll 8.8.1875 (EAA, f. 926, n. 1, s. 7247); Tartu 5. kihelkonnakohtu otsused 12.1.1877 (EAA, f. 926, n. 1, s. 219, l. 12–12p) ja 12.1.1879 (f. 926, n. 1, s. 251); Vana-Piigaste vallakohtu protokoll 23.10.1887 (EAA, f. 926, n. 1, s. 5838).

⁸⁰ Riia vakk = 66,42 liitrit.

pütti ja üks lagunened vakk, mille eest saanuks müües heal juhul neli-viis rubla. J. Kissa loobus oksjonist.⁸¹ 1886. aastal kõrtsi rendile võtnud Thomas Lõndre sattus üsna ruttu kohtuliku uurimise alla ning seejärel kolmeks ja pooleks aastaks vangi.⁸² Kõrtsi võttis Jaak Kissa soovil üle Thomase vend Ado, kes pidas seda enda sõnul 1887. aasta algusest kuni septembrini, kui tema juurde trüginud sisse Kissa koos vallakohtumeestega, kes “jõuga võtsid temalt kogu tema vara ära”.⁸³ Kissa väitel poleks A. Lõndrel võla tasumiseks piisanud isegi kogu oma varandusest.⁸⁴ Rendivõlast pääsemiseks võltsinud ta oma venna nimele kirjutatud kviitungi, lisades sellel makstud summat tähistava numbri 50 ette nelja. Selle teo eest mõisteti A. Lõndre aastaks ja kolmeks kuuks vangi.⁸⁵ Ka 1888. aastal kõrtsi rendile võtnud Jaan Tall jäi kohe rendiraha võlgu.⁸⁶ Mitut puhku käis mõisnik kõrtsmikega kohut hooletu majapidamise pärast. Mõistagi tekkis ka kõrtsmikel nõudeid Kissa vastu: teda süüdistati lepingu rikkumises, varguses, löömises jne.⁸⁷ J. Kirs esitas lahkudes J. Kissa vastu 981,34-rublalise nõude, millest kõrgema astme kohtud tunnistasid põhjendatuks 57,25 rubla.⁸⁸

Eriti suurt peavalu valmistas J. Kissale kõrtsmik Adam Lill, keda ta tahtis välja tõsta juba vähem kui aasta pärast kuueaastase rendilepingu sõlmimist, kuid kelle ta oli sunnitud esialgu paigale jätma, sest kõrtsmiku vend Jaan oli ähvardanud kõrtsi vastasel juhul maha põletada.⁸⁹ Jaak Kissa sõnul kõrtsis “palju tüli ja pahandust” tekitanud Jaani lahkumist nõudis ta kohtu kaudu 1874. aastal⁹⁰ ja Adami – “väljakannatamatu tüübi, kellega ei saa üldse koos elada”⁹¹ – sundis ta lahkuma 1877. aastal. Savernas veedetud nelja aastaga kogunes A. Lille mõisavalitsuse vastu nõudeid kihelkonnakohtusse ligemale veerandsada.⁹² Mõisnik omakorda süüdistas kõrtsmikku varastamises, varastatud kraami varjamises, kõrtsis suurtel pühadel äri ajamises, hoonete laguneda laskmises jne.⁹³ Seadusega olid pahuksis ka mõisa õllepoe müüjad

⁸¹ Tartu 5. kihelkonnakohtu protokoll 12.1.1879; Tamme vallakohus Tartu 5. kihelkonnakohtule 24.11.1879 (EAA, f. 926, n. 1, s. 251).

⁸² A. Lõndre Liivimaa kubermangu prokurörile 29.8.1888 (EAA, f. 914, n. 1, s. 10554).

⁸³ A. Lõndre Liivimaa kubermangu prokurörile 28.7.1888 (EAA, f. 914, n. 1, s. 10554).

⁸⁴ Vana-Piigaste vallakohtu protokoll 23.10.1887 (EAA, f. 926, n. 1, s. 5838).

⁸⁵ EAA, f. 297, n. 9, s. 3467.

⁸⁶ Vana-Piigaste vallakohtu protokoll 8.11.1888 (EAA, f. 926, n. 1, s. 498).

⁸⁷ EAA, f. 926, n. 1, s. 165; 408, 412; 601; 5201; 6591; 6998.

⁸⁸ EAA, f. 926, n. 1, s. 5201.

⁸⁹ Tartu 5. kihelkonnakohtu žurnaal 26.2.1874 (EAA, f. 926, n. 1, s. 175, l. 1) ja protokoll 13.4.1874 (EAA, f. 926, n. 1, s. 175, l. 1p–2).

⁹⁰ Vana-Piigaste vallakohtu protokoll 17.5.1874 (EAA, f. 926, n. 1, s. 49, l. 2).

⁹¹ Tartu 5. kihelkonnakohtu protokoll 1.5.1876 (EAA, f. 926, n. 1, s. 601, l. 1p).

⁹² Tartu 5. kihelkonnakohtu Tartu kreisikohtule 21.2.1877 (EAA, f. 918, n. 1, s. 4348, l. 3).

⁹³ Kohtuvaidlusi vt EAA, f. 926, n. 1, s. 175; s. 219, s. 3519, s. 6220; s. 7247.

Mats Lilliallik ja Kusta Uibo. Viimane sattus korduvalt kohtu alla hobuse- ja murdvarguste ning vägivallatsemise pärast, lõpetades Saverna mõisaõuel kahele valla ametimehele kirvega pähe löömise eest Siberis.⁹⁴

Kõrtsirendist märksa stabiilsema sissetuleku tagasid talumaa (kokku 128,68 taalrit) rent ja müük. 1876. aastal laekus mõisale kuult talult renti kokku 574,98 rubla, iga taalrimaa kohta keskmiselt seitse rubla.⁹⁵ Kahe talu kohta andmed puuduvad. 1881. aastaks oli majapidamiste arv pärast kahe talu liitmist kahanenud kuueni, neist neli maksid ühe taalri väärtuses maa eest renti kaheksa ja üks seitse rubla,⁹⁶ mis oli Võrumaal tollal üsna tava-pärane rendimäär. Üks koht oli metsavahi palgatalu.

Uusmõisnik müüb talusid

Miks Jaak Kissa 1880. aastate esimesel poolel talud ära müüs, pole teada. Enamikus Kanepi kihelkonna mõisates olid esimesed talud pandud müüki tublisti varem ja ka müügi kõrgaeg oli möödas.⁹⁷ Saverna talude müük polnud vähemasti mitte kõigil juhtudel seotud rendilepingute aegumise-ga; rentnike enda initsiatiiv ei ilmne ühestki talude ostu-müügiga seotud kohtuloost. Vähemasti pooled talud müüs mõis uutele peremeestele ja kohtade müügile olid vahetult eelnenud rentniku väljatõstmisega lõppenud kohtuvaidlused rendivõla vms asjus.⁹⁸ Jaak Kissal oli kohaostjatele individuaalne lähenemine: ostu-müügi eellepingud sõlmis ta iga ostjaga eri ajal ning igalt küsis ta taalrimaa kohta erinevat hinda (151–231 rubla), võttis käsiraha erineval määral (100–700 rubla) ja andis ostuvõla kustutamiseks isesuguse tähtaja (12–16 aastat).⁹⁹ Talude hinnad olid maakonna mastaabis mõõdukad, kihelkonna piires aga keskmisest märksa kõrgemad.¹⁰⁰ Eriti soolast hinda küsis mõisnik mulk Hendrik Arrole 1885. aas-

⁹⁴ Vt sillakohtu toimikuid EAA, f. 949, n. 1, s. 7768; f. 950, n. 1, s. 1794, 3410, 5614.

⁹⁵ EAA, f. 2469, n. 3, s. 364, l. 15, 35.

⁹⁶ EAA, f. 1427, n. 1, s. 235; *Materialien zur Kenntniss der livländischen Bauer-Verhältnisse* (Riga: Müller, 1883).

⁹⁷ *Võrumaa*, 181.

⁹⁸ Vt kohtutoimikuid (EAA, f. 926, n. 1, s. 312, 652, 4084, 4111; f. 918, n. 1, s. 2950, 2988, 5482). Nt Otti talu rentnikku Karl Michelsoni oli ta püüdnud edutult minema kihutada juba aastaid enne talu müüki panekut (Tartu 5. kihelkonnakohtu žurnaal 19.8.1876 ja otsus 2.9.1876: f. 926, n. 1, s. 599, l. 1–1p). Teisel üritusel jõudis kohtuvaidlus rentniku talust väljatõstmise ning eesostuõigusest ilmajätmise pärast kaks korda Liivimaa õuekohtu talurahvaasjade departemanguni (f. 926, n. 1, s. 314).

⁹⁹ Talude ostu-müügi eellepingud Tartu ringkonnakohtu toimikutes (ERA, f. 1947, n. 2, s. 628–631).

¹⁰⁰ Kolme talu müügihind ühe taalri kohta oli 155–159 rubla, mis oli veidi madalam maakonna keskmisest (164,91 rubla), kuid märksa kõrgem Kanepi kihelkonna keskmisest

tal müüdnud Vasara talu eest, mida asus aga pidama hoopis kohalik mees, seni Tebase talu rentinud Hendrik Reimuth.¹⁰¹ Mulgi päritolu oli ka Tilga talu rentinud ning selle 1882. aastal päriseks ostnud Hans Wirt, kes andis koha järgmisel aastal kohaliku koolmeistri Gustav Muldi kätte.¹⁰²

Ostjate korduvatest palvetest ja nõuetest hoolimata tehingud eellepingutest kaugemale ei jõudnud. Peremehed algatasid mõisniku vastu aastakümnete vältel rea kohtuasju – küll üksikult, küll ühiselt –, kuid J. Kissa kas ei reageerinud kohtukutsetele või ühtelugu lubas “vormlikud lepingud” ära teha, kuid igakord “põikles selle eest kõrvale”.¹⁰³ J. Kissa ise arvas, et mõisavalitsus pole mitte kellelegi keeldunud lepingut andmast, vaid “on veel sundinud seda ennem ära tegema”.¹⁰⁴ Talupidajate püüded saada kohtu kaudu kinnitust oma omandiõigusele ei kandnud vilja ka pärast mõisa võõrandamist 1919. aastal, sest eellepingud tulnuks vormistada ümber ostumüügi lepinguteks kümne aasta jooksul, mida aga ei olnud sündinud.¹⁰⁵

Talude päriseksostmine polnud, vähemasti selle algaastatel, riskivaba ka mujal mõisates, sest kinnistamine võttis vahel väga kaua aega,¹⁰⁶ kuid Savernas ei toimunud isegi “vormlike” lepingute sõlmimist, rääkimata kinnistudokumentide vormistamisest. Kuidas sai müüja nii palju aastaid kontrahtide tegemisest kõrvale puigelda, jääb selgusetuks, samuti nagu see, millist kasu ta sellest sai või saada lootis. Igatahes talude peremehed vahetusid erinevalt varasemast märksa harvem.

Saverna mõisniku rahavood

Mitmesuguste kohtulugude põhjal võib väita, et Jaak Kissa kasutas raha hankimiseks ja väljaminekutest hoidumiseks paljuski sarnaseid võtteid kui Fritz Karro. Ta tegi laene, nii pisilaene suulise kokkuleppe alusel kui

(128,83 rubla) (*Materialien zur Kenntniss*, tabelid nr 31–39).

¹⁰¹ Talu ostu-müügi eelleping 6.12.1885 (ERA, f. 1947, n. 2, s. 630); Tartu 5. kihelkonna-kohtu toimik Reimuthi talust väljatõstmise asjas rendivõla pärast (EAA, f. 926, n. 1, s. 5884); Kanepi koguduse personaalraamat (EAA, f. 1267, n. 1, s. 296, l. 73).

¹⁰² Tilga talu ostu-müügi eelleping 24.7.1882 (ERA, f. 1947, n. 2, s. 628); Kanepi koguduse personaalraamat (EAA, f. 1267, n. 1, s. 296, l. 120).

¹⁰³ Vt nt Hans Suti voliniku Ferdinand Karlsoni palvet Tartu-Võru rahukogule 1921 (ERA, f. 1947, n. 2, s. 629, l. 1–2). Vt talupidajate nõudeid (ERA, f. 1947, n. 2, s. 628, 630, 631; EAA, f. 926, n. 1, s. 1398; f. 3416, n. 2, s. 71; f. 416, n. 1, s. 2704, f. 416, n. 2, s. 1139, 1140).

¹⁰⁴ J. Kissa Tartu 5. kihelkonnakohtule 18.12.1883 (EAA, f. 926, n. 1, s. 1398, l. 2–2p).

¹⁰⁵ ERA, f. 1947, n. 2, s. 628–631.

¹⁰⁶ Mati Laur, “Abja fenomen”, *Ajalooline Ajakiri*, 3/4 (1999), 28. Nt Keenis viibis kinnistamine ligikaudu 30 aastat (Rosenberg, “Talude päriseksostmisest Sangaste kihelkonnas”, 84).

ka suuri kinnisvara tagatisel, jättis laenuraha tagasi maksmata ning esitas (alusetuid) kahjutasu- ja võlanõudeid erinevate isikute vastu.¹⁰⁷

1876. aastal küsis Saverna mõisnik krediitkassalt täiendavat hüpoteegilaenu 6000 rubla.¹⁰⁸ Kui see oli käes ning võlg kõnealuselt krediitdinasutusest saavutanud lubatud maksimummäära (6000 rubla adramaa kohta), jäi edaspidi üle teha vaid eralaene. Tähtajatut obligatsioonilaenu on ta saanud J. Klausenilt 1905. aastal 3000 ja Jaan Rosenblatilt 1906. aastal 20 000 rubla.¹⁰⁹ Vähemasti sama üllatav kui see, et leidis inimesi, kellelt J. Kissa suutis suurtes kogustes laenuraha välja rääkida, on summa, mille Jäärjas Uue-Viira talu pidanud Jaagu õemees J. Rosenblatt talle sulas maksis – 20 000 rubla. Obligatsioonid tähendasid aastas üle tuhande rubla ulatunud intressimakseid; juba ainuüksi J. Rosenblatile tuli tasuda 1200 rubla kasvikut aastas. Mõisa ostulepingu järgi J. Kissale langenud obligatsioonivõlalt ei maksnud ta 1898. aastast peale aastaid kopikatki protsente, enne kui asi kohtusse jõudis.¹¹⁰ 20. sajandi algul muutusid krooniliseks intressivõlad krediitkassale. Näiteks 1907. aasta 1. aprilliks oli kogunenud neid 1905. aastast alates 1595,48 rubla.¹¹¹ J. Kissa siiski mitte ainult ei võtnud obligatsioonilaene, vaid andis ka ise võlakirja vastu laenu või siis vähemalt lubas seda teha.¹¹²

Mõisa väljaostmisega seoses kohtusse jõudnud hagidest oli juba eelpool juttu. Samuti menetlesid aastakümnete vältel eri instantsid mitmesuguseid muid kümnetest sadade rubladeni ulatunud võlanõudeid tema vastu. 20. sajandi kahel esimesel aastakümnel kuulutati korduvalt välja mõisa oksjon, veel rohkem laekus Riia ringkonnakohtule sellesisulisi taotlusi nii eraisikutelt kui ka Liivimaa krediitkassalt.¹¹³ Vallasvara sundmüüke

¹⁰⁷ J. Kissa põhjendamatutest võla- ja kahjutasunõuetest sündinud kohtuvaidluste kohta vt EAA, f. 416, n. 2, s. 870; f. 918, n. 1, s. 5012, 9953, 10819; f. 926, n. 1, s. 4110, 4327.

¹⁰⁸ EAA, f. 2469, n. 3, s. 364, l. 58, 61.

¹⁰⁹ Saverna mõisa kinnistutoimik (EAA, f. 3416, n. 2, s. 71).

¹¹⁰ 1898–1905 ei maksnud ta mõisa ostmise järel 2900 rublalt 1400 rublale kahanenud obligatsioonilt intresse (EAA, f. 416, n. 1, s. 1375). “Maksehäired” kordusid 1907–12, kuni asi taas kohtusse jõudis (f. 416, n. 1, s. 9944). Ka Jaan Kelder pöördus J. Klauseni obligatsioonilt protsendimaksete kättesaamiseks korduvalt kohtu poole (f. 416, n. 1, s. 1927, 9944). Vt ka kinnistutoimik (EAA, f. 3416, n. 2, s. 71).

¹¹¹ EAA, f. 2469, n. 1, s. 609, l. 267. Krediitkassa pantkirjavõlga suutis Saverna mõisnik siiski 3700 rubla ulatuses kustutada (Liivimaa mõisade krediitseltsi hoolekandevalitsus Tartu-Võru kinnistusjaoskonnale 17.1.1928 (EAA, f. 3416, n. 2, s. 71)).

¹¹² 1914. aastal 1700 rubla oma onupojale Jaan Kissale (EAA, f. 416, n. 2, s. 870) ja 1897. aastal lubas 2000 rubla, kuid jättis andmata Adam Kuusele (f. 416, n. 1, s. 955).

¹¹³ Vt oksjoni väljakuulutamisega seotud toimikuid Riia ringkonnakohtu arhiivis (EAA, f. 416, n. 1, s. 1023a, 8718, 9219, 9944, 10214, 10230. Võlanõuete ja nende tühistamise kohta vt ka sissekandeid kinnisturaamatusse (EAA, f. 3416, n. 2, s. 71)).

võlgade katteks toimus teadaolevalt paar korda, sekvestri alla aga pandi mõisa inventari mitut puhku.¹¹⁴ Seoses Johann Janne võlanõudega tema vastu 1879. aastal teatas J. Kissa, et on pankroti äärel.¹¹⁵ Küsimusele, kas võlad jäid tagasi maksmata raha puudusel või oli tegemist ka taktikalise käiguga, puudub ühene vastus. Kuna võlad said oksjoni eelõhtuks alati makstud, ei toimunud ühtki oksjonit, kuigi ilmselt poleks sinna ilmunud ühtki pakkujat, sest mõisaga koos tulnuks üle võtta ka sellel lasunud võlad, mis ületasid selle hindväärtust mitmekordselt.¹¹⁶

Fritz Karro vahendab talude müüki

Esimese teadaoleva katse vahendada mulgist taluostjat Tartumaale tegi F. Karro juba 1860. aastate alul, kuid see lõppes nurjumisega ja kahjutasu maksmisega, kuna tehingust Keenis kaks talu ostnud ning neid 150-rublalise vaheltkasuga edasi müüa üritanud Pöögale vallakohtu esimehe Hans Nirgi ja Pollist pärit ostja vahel ei saanud asja.¹¹⁷ See aga ei kustutanud F. Karros soovi talumüügi vahemehena raha teenida.

F. Karro Kargovale asumise ajaks oli taludemüük Kavastus just hoogu võtmas: mõisnik Arthur von Richter oli sealsest 128 talust¹¹⁸ neli esimest müünud 1862. aasta kevadel ning vormistanud paariaastase vaheaja järel 1864. aasta kevadel ja suvel 18 talu ostutehingud põhiliselt kohalike mees-

¹¹⁴ EAA, f. 926, n. 1, s. 2436; 3709; f. 918, n. 1, s. 16346, 17236; f. 2469, n. 3, s. 364, l. 71–71p, 73; f. 416, n. 1, s. 955; f. 417, n. 1, s. 2954.

¹¹⁵ Tartu 5. kihelkonnakohtu protokoll 13.10.1879 (EAA, f. 926, n. 1, s. 6034).

¹¹⁶ 1909. aasta kevadel lasus mõisal võlgu 45 450 rubla, kuid mõis oli hinnatud 10 000 rublale (*Liflyandskiya gubernskiya vedomosti*, 22.5.1909). 1932. aastal arvati mõisa koguvõlaks 45 817,81 rubla ja mõisa väärtust hinnati 23 317,29 rublale (ERA, f. 63, n. 22, s. 1136, l. 22p). Vt ka põllutöoministeeriumi kantsleile kirja majandusministeeriumile 7.6.1933 (ERA, f. 58, n. 4, s. 3592, l. 1). Summad on siiski liialdatud, sest võlad olid osaliselt tasutud, kuid kinnistudokumentides puudusid sellekohased märked.

¹¹⁷ Luhtunud tehing tõi kaasa kohtuvaidluse F. Karro ja H. Nirgi vahel, kuna esimene oli lootnud vahendustasuna saada 50 rubla, mille lubamist viimane aga eitas ja keeldus maksmast. Kohtust väljus võitjana H. Nirk (EAA, f. 919, n. 1, s. 4258; f. 2054, n. 1, s. 2427). Seni teadaolevail andmeil osteti Keenis esimesed kaks talu päriks 1866. aastal, kuid kõnealune kohtulugu lubab talude müügi alguse paigutada juba kümnendi algusse. Keenis olid 1881. aastal 19 ostutalust seitse rendil, kusjuures vastne ostuperemees küsis kõrgemat renti kui mõis (Rosenberg, "Talude päriksostmisest Sangaste kihelkonnas", 85). Ilmselt oli tegemist kokkuostjate kätte läinud taludega. Näiteks mulgi päritolu Jaan Hendrikson siirdus Keenist 1881. aastal Tamme mõisa, kus võttis rendile Assi talu, mille oli 1872. aastal päriks ostnud mulk Matt Lilliallik (EAA, f. 3416, n. 3, s. 22, l. 58). Viimane oli talle raha võlgu ning hoolitsemine 52,73-taalrilise majapidamise eest võis samal ajal ka rahvuslikus liikumises aktiivselt kaasa löönud Lilliallikule lihtsalt üle jõu käia (EAA, f. 926, n. 1, s. 526).

¹¹⁸ Kokku müüdi Kavastu mõisas päriks 124 talu (EAA, f. 2381, n. 1, s. 1231).

tega.¹¹⁹ Seetõttu ei saa F. Karroga seostada taludemüügi algust Kavastus, küll aga selle edasist kulgu ja iseloomu. Ilmselt üsna samaaegselt omaenda ostutehingu sõlmimisega tekkis Kargova vastsel pärisperemehel ambitsioonikas plaan vahendada oma kodukandist Kavastusse teisigi taluostjaid ning teenida sellelt vaheltkasu. Ehkki F. Karro väitis hiljem kreisikohtus taludemüügi vahendamisäri eest hüvitist nõudes, et A. von Richter värvanud ta suulise kokkuleppe alusel oma esindajaks ning lubanud tasuda vähemalt 2 protsenti taluostjate poolt tasutud ostuhinnast, eitas Kavastu mõisaomanik oma vastulauses kategooriliselt igasuguse kokkuleppe sõlmimist ja vahendustasu lubamist, mööndes küll, et F. Karro on “vabatahtlikult ja omaenda huvides Viljandimaa tuttavaid” mõjutanud ja veennud Kavastusse talusid ostma,¹²⁰ mille juures “on võimalik, et ta on end oma pealetükkival moel mõnele ostjale minu voliniku või esindajana esitlenud, mis on küll igal juhul ilma minu teadmata ja nõusolekuta juhtunud”.¹²¹ A. von Richter olevat enda sõnutsi oma rahulolematust väljendanud nii vallakohtu eesistujale kui ka siiralt noominud F. Karrot ennast, “et sellele ikka ja jälle pähe tuleb ilma volituseta taludemüügiärise trügida ja sekkuda”. Kuna talude ostuhinnad olid 1863. aastal kõigile rendiperemeestele teada antud ning vastav nimekiri asus tutvumiseks kordamööda vallakohtus ja mõisavalitseja juures, oli A. von Richteri väitel F. Karrol väga lihtne ennast “esitleda erilise usaldusisikuna või koguni mõisahärra volinikuna” ja anda ostjatele talude kohta õigeid andmeid.¹²² Kuna F. Karro esialgsed argumendid väidetavalt lubatud tasu osas kohtus mingisugust tõendamist ei leidnud, väitis ta protsessi edenedes ebamäärasemalt, et A. von Richter olla teda vahendustööle julgustanud, öeldes: “ole mees ja hangi mulle ostjad, ma honoreerin sind selle eest korralikult.” Et ka A. von Richter seda otsesõnu ei eitanud, siis ei saa välistada, et see jutuajamine oligi müügiagendi mandaadi kogu kate ja sisu. Siiski ei keeldunud mõisaomanik F. Karro teeneid täielikult tunnistamast, rõhutades kohtuprotsessi käigus korduvalt, et ta oli Viljandimaa sõitudega seotud kulude ja vaeva hüvitamiseks kustutanud tema taluostuvõlga enam kui 400 rubla ulatuses, missuguse “rikkaliku kingituse” Kargova peremees suure tänulikkusega vastu olevat võtnud.¹²³ F. Karro ja A. von Richteri kohtuvaidluses jäi lõpuks peale viimane.

¹¹⁹ EAA, f. 2381, n. 1, s. 1231.

¹²⁰ A. von Richter Tartu kreisikohtule 27.2.1872 (EAA, f. 918, n. 1, s. 380, l. 16p).

¹²¹ A. von Richter Tartu kreisikohtule 31.10.1872 (EAA, f. 918, n. 1, s. 380, l. 10).

¹²² A. von Richter Tartu kreisikohtule 27.2.1872 (EAA, f. 918, n. 1, s. 380, l. 16–17p).

¹²³ Tartu kreisikohtu protokoll 12.12. 1872 (EAA, f. 918, n. 1, s. 380, l. 12); A. von Richter Tartu kreisikohtule 31.10.1872 ja 27.2.1872 (samas, l. 10, 16–17p).

F. Karro poolt kreisikohtule esitatud tema vahendusel müüdud Kavastu talude nimekirjas seisab 45 talu koguväärtusega 813 taalrit. Tõenäoliselt oli selles teatud määral bluffi, kuna loetelus esineb ka mitmeid kohalikku päritolu ostjatele läinud talusid. Sellele vaatamata oli F. Karro roll taluostjate leidmisel märkimisväärne: alates tema Kargovale saabumisest kuni 1873. aastani ostis Kavastusse talu 31 mulgi päritolu meest, kellest kümme pärines tema koduvallast Pööglast, ülejäänud Pollist (neli), Abjast, Kaubilt ja Pornuselt (igaühes kolm), tulijaid oli aga ka Leebikult, Lövest, Karksist, Mornalt ja Riidajalt.¹²⁴ Aktsiooni põhiraskus langes vahemikku 1865–66, mil kummalgi aastal läks mulkidele 12 Kavastu valla talu. Milles F. Karro vahendustegevus täpsemalt seisnes ja kuidas ta uusi ostjaid leidis, jääb allikate puudumisel selgusetuks, igatahes oli aga ostjate seas tema sugulasi ja hõimlasi, endiseid naabreid, sõpru jt. Nad saabusid Kavastusse ajal, mil Pärnu- ja Viljandimaalt lähtunud taluostjate sisseänne Tartumaale oli oma laineharjal ning rahva seas tuli selle protsessi iseloomustamiseks käibelega värsirida “Ma nägin tuhat Mulki seisvad Tartlase tare läve ees”.¹²⁵

1870. aastate alguses jõudis ajaleheveergudel lugejateni “Tartu- ja Viljandimeeste vaidlemine” ehk tuline diskussioon mulgi taluostjate sisseände teemadel Tartumaale. Selles, nagu ka rahvapärimeses ja mälestustes, joonistuvad välja mitmed stereotüüpsed seisukohad: Mulgimaalt rändasid talusid ostma raha kogunud sulased ja nooremad perepojad, kes pakkusid hinnaks rohkem kui kohalikud rendiperemehed.¹²⁶ Millise pildi saame aga mulgi taluostjatest Kavastu valla näitel? Ehkki tulijate seas oli nii 19-kui ka 60-aastaseid mehi, oli ostulepingu vormistaja keskmiseks vanuseks 30 aastat. Mitmel juhul oli tegemist endiste peremeestega, kelle talud oli mõis uutele omanikele andnud.¹²⁷ Sarnaselt M. Lauri poolt Võrumaa näitel täheldatuga¹²⁸ ei olnud olulist erinevust kohalike meeste ja sisseännanute poolt makstud ostusummades: mulkidele müüdud talu keskmine ostuhind

¹²⁴ EAA, f. 2381, n. 1, s. 1231. Taluostjate päritolu väljaselgitamiseks on kasutatud kirikuraamatute andmestikku EELK Halliste, Helme, Karksi, Kodavere, Paistu ja Tartu-Maarja koguduse fondides. Taludeostuga seotud migratsiooni on Võrumaa näitel uurinud Mati Laur, kes hingeloendite tuginedes väidab, et seal märkimisväärset mulkide sisseännet ei toimunud (Laur, *Talude päriksostmisega kaasnenud talurahva migratsioonist*, 27–31). Kohaostjate päritolu kindlakstegemisel ei saa aga minna mööda kirikuraamatutest.

¹²⁵ Juhan Kunder, *Mulgi mõistus ja tartlase tarkus: nali ühes järgus* (Tartu: Schnakenburg, 1881), 9; August Kitzberg, *Ühe vana “tuuletallaja” noorpõlve mälestused*, I (Tartu: Noor-Eesti, 1924), 12.

¹²⁶ Nt *Eesti Postimees*, 14.3. ja 13.5.1873. Ka A. von Richter väitis, et Karro on Viljandimaal nõusse rääkinud jõukaid sulaseid Kavastusse talusid ostma (A. von Richter Tartu kreisikohtule 31.10.1872 (EAA, f. 918, n. 1, s. 380, l. 10).

¹²⁷ Nt EAA, f. 931, n. 1, s. 691, 726; f. 919, n. 1, s. 1767, 3401 jt.

¹²⁸ Laur, *Talude päriksostmisega*, 30.

3000 rubla ning taalrihind 175 rubla jäid samasse suurusjärku kogu mõisa keskmiste näitajatega (vastavalt 3148 ja 170 rubla). Seevastu oli aga mulkide poolt makstud keskmine käsiraha 105 rubla ja tallu asumisel maksta tulnud esimene sissemaks 480 rubla aga hoopis madalamad kui mõisas keskmiselt (vastavalt 236 ja 507 rubla).¹²⁹

1871. aasta suvel avanes F. Karrol uus võimalus talumüügiäri tegelemiseks. Nii õnnestus tal end sokutada Kavastu naabruses asunud Vara mõisa omaniku Georg von Sieversi talude müüjaks, sedakorda juba tööpoolest kirjaliku lepingu alusel. 28. juulil¹³⁰ sõlmitud viiest paragrahvist koosnev leping ei andnud F. Karrole küll kuigi suurt tegevusvabadust, ometi aga selge voli ning õiguse nõuda töötasu. Lepingu järgselt sai vahendaja ülesandeks leida ostjad Vara mõisa 40 talule,¹³¹ näidata neile kätte talu ja selle piirid, rääkida ostja nõusse etteantud hinda maksuma ning viia tehing eellepingu koostamiseni. Eellepingud pidid jõustuma alles pärast seda, kui G. von Sievers need ise läbi vaatas ja kinnitas – vastasel juhul olid kokkulepped kehtetud. Õnnestunud tehingute eest oli palgaks määratud üks rubla iga müüdüd talumaa taalri eest, kui aga 2. detsembriks oluaks müüdüd vähem kui kümme talu, siis oleks arvatud iga talu pealt viis rubla maha. G. von Sieversile jäi õigus leping katkestada, kui F. Karro poleks teinud 2. detsembriks tehinguid krahvile meelepärastelt.¹³² Lisaks lepingus kajastatule lepiti kokku, et F. Karro ilmub taluostjatega Vara mõisasse kord kuus päeval, mil seal viibib G. von Sieversit tema asjaajamistes abistanud Imukvere mõisnik Nikolai von Klot ning kui krahv nõusse jääb, vormistab N. von Klot eellepingu, see allkirjastatakse, tasutakse käsiraha ning ostjale antakse selle kohta kviitung.¹³³ Koos lepinguga sai F. Karro enda käsutusse ka 40 talu nn “kaubahinna nimekirja”, mille alusel ta tegutsema hakkas.¹³⁴

Tundub, et esialgu edeneski ettevõtmine laitmatult ja vastavalt kokkulepetele. Kui jõudis kätte detsember, olid eellepingud sõlmitud 30 taluostjaga

¹²⁹ Nähtavasti on A. von Richter eelistanud ostjana seda, kes soostus rohkem maksuma. Näiteks Undissaare talu rendiperemees Jaan Kivi oli mõisnikuga kokku leppinud ostuhinnana 3200 rubla ning maksnud ka 100 rubla käsiraha vallakohtusse. Vahepeal oli aga kohale ilmunud mulk Enn Nirk, kes lubas talu osta 3500 rubla eest ja maksis ka käsiraha mõisavalitsejale. Kuna J. Kivi keeldus 3500 rubla maksmast, läkski talu E. Nirgi kätte ja J. Kivi rändas üle Peipsi Oudovasse (EAA, f. 918, n. 1, s. 4850).

¹³⁰ Lepingu sõlmimise kuupäevana esineb dokumentides nii 28. juuli (EAA, f. 918, n. 1, s. 4869, 4870) kui ka 18. juuli (EAA, f. 923, n. 1, s. 436, l. 6–7; f. 918, n. 1, s. 4885, l. 2–3). G. von Sieversi kinnitusel oli õige kuupäev siiski 28. juuli (G. von Sievers Tartu kreisikohtule 15.3.1873; EAA, f. 918, n. 1, s. 4885, l. 7).

¹³¹ Kokku oli Vara mõisas 56 talumaakrunti (revisjonikirjeldus: EAA, f. 262, n. 1, s. 3).

¹³² G. von Sieversi ja F. Karro leping 18.7.1871 (EAA, f. 918, n. 1, s. 4885, l. 2).

¹³³ G. von Sievers Tartu kreisikohtule 15.3.1873 (EAA, f. 918, n. 1, s. 4885, l. 7).

¹³⁴ Kavastu vallakohtu protokoll 23.3.1873 (EAA, f. 923, n. 1, s. 435).

^{23.12.1871}
 Aleksander Saar on Kaltre talu ostnud 3550 (kõigete
 kolme tubli viis sada viiskümmend) rubla eest
 käsiraha järele maksmine 500 (viie sisse sada)
 rubla ja jääb 25 (kakskümmend ja viis)
 palgi püüd ja 500 (viis sada) tellis püüd
 ja jääb se talu omma kätte 1873 aastal üri päev
 Karro
 Sel 23 Detsembril
 1871
 Fritz Karro
 +++

Joonis 3. Fritz Karro tõend Aleksander Saarele Kaltre talu käsiraha tasumise kohta, 23.12.1871 (EAA, f. 918, n. 1, s. 4869, l. 9).

694 taalrimaa kohta. G. von Sievers nõustus neist F. Karro vahendatuks lugema 28 talu ostutehingud ning vastavalt maa koondväärtusele tasuma 621,64 rubla, makstes 500 rubla 1. detsembril ka välja.¹³⁵

Kui oma ülesandega laitmatult toime tulnud F. Karro esines palvega lepingut pikendada ja tööga edasi minna, andis Sievers vastava suulise nõusoleku. F. Karro jätkaski aktiivselt oma müügitegevust, kuid sellesse tekkisid peagi mitmed tõsised ebakõlad. Nii ei pidanud müügivolinik enam taluostjatega Varale ilmumisel kinni kokkulepitud kuupäevadest ning asus ka käsiraha endale kasseerima, mistõttu oli Vara krahv sunnitud veebruaris töölepingu lõpetama.¹³⁶ Selleks ajaks oli F. Karro jõudnud

¹³⁵ Tartu kreisikohtu žurnaal 23.2.1873 ja G. von Sievers kreisikohtule 15.3.1873 (EAA, f. 918, n. 1, s. 4885, l. 1, 7). Talude ostu-müügilepingud sõlmiti ametlikult alles 1872. aasta aprillis (EAA, f. 2381, n. 1, s. 1223).

¹³⁶ G. von Sievers Tartu kreisikohtule 15.3.1873 (EAA, f. 918, n. 1, s. 4885, l. 7).

ilma G. von Sieversi kooskõlastuseta sõlmida tehingud veel 13 mehega,¹³⁷ kusjuures paljudele taludele oli mõisnik ise samal ajal teised ostjad leidnud.

Tõenäoliselt tuleb isepäise kokkulepetest kõrvalekaldumise tagant otsida Kargova pärisperemehe soovi saada ajutist leevendust oma rahahädadele. Nii jättis F. Karro kõik alates detsembrist “müüdnud” talude käsirahad enda kätte ning kergitas ka summasid. Ehkki F. Karro ise väitis hiljem, et on käsirahasid võtnud krahvi “Vollmachi pääl”,¹³⁸ ning ka mitmed taluostjad tunnistasid kreisikohtus, et on raha F. Karro kätte maksnud kas Sieversi juuresolekul või teadmisel, eitas Vara mõisnik seda täielikult ning soovitas F. Karroga kokkuleppeid sõlminud meestel, kes hiljem mõisasse asjade seisu kohta aru pärima tulid, oma käsiraha F. Karrolt kohe tagasi nõuda, kuna “Karro kätes on raha tema halva rahalise seisu tõttu ebakindel”.¹³⁹

Nii jäi F. Karrol paljulubavalt alanud Vara taludemüük lõpule viimata, selle asemel ootas teda aga taas ees terve rida kohtuprotsesse. Juba alates aprillist 1872 hakkasid kreisikohtule laekuma pettunud taluostjate nõuded krahv Sieversi vastu,¹⁴⁰ kellele soovitati aga käsiraha kättesaamiseks see F. Karrolt tagasi nõuda. Peagi hakkaski Kavastu vallakohtule laekuma Vara taluostjate nõuded F. Karro vastu, mida menetleti edasi ka kõrgeimates astmetes. Kuigi F. Karro väitis kohtus suurel määral, et krahv Sieversil puudus õigus ise oma talusid müüa ja uusi ostjaid otsida, kuna see kohustus oli juba talle ära antud,¹⁴¹ tuli tal lõppotsusena raha alati tagasi maksta. Siiski ei olnud asi selge ka kohtute jaoks ning mõnes nõudeasjas andis nii valla- kui ka kihelkonnakohtus esialgu F. Karrole õiguse käsiraha endale jätta.¹⁴² 1873. aasta veebruaris pöördus ka F. Karro ise Sieversi vastu kohtusse, nõudes tasu 43 müügitehingu eest, see lükati aga tagasi nii kreisi- kui õuekohtus. Sieversilt õnnestus tal saada vaid 121,95 rubla enne 1871. aasta detsembrist vahendatud taluostutehingute eest seni kättesaamata tasu.¹⁴³

Huvitaval kombel ei ole F. Karro Vara taluostjate leidmisel kasutanud oma Kavastu skeemi – enne detsembrist F. Karro vahendusel talu ostnute seas esineb ainsa mulgi päritolu mehena abjakas Peter Korp, kuid temagi ei

¹³⁷ F. Karro poolt Tartu kreisikohtule esitatud müüdnud talude nimekiri (EAA, f. 918, n. 1, s. 4885, l. 4).

¹³⁸ Kavastu vallakohtu protokoll 1.3.1874 (EAA, f. 2381, n. 2, s. 5869).

¹³⁹ EAA, f. 918, n. 1, s. 4869, 4870; G. von Sievers Tartu kreisikohtule 24.6.1872 (EAA, f. 918, n. 1, s. 4869, l. 5).

¹⁴⁰ Kokku esitati neli hagi, milles nõudjatena esines kaheksa meest kümne talu müügi asjus (EAA, f. 918, n. 1, s. 4867, 4869, 4870, 4871).

¹⁴¹ Kavastu vallakohtu protokoll 27.3.1873 (EAA, f. 923, n. 1, s. 435, l. 2).

¹⁴² Nt EAA, f. 923, n. 1, s. 435.

¹⁴³ Tartu kreisikohtu otsus 31.8.1873 (EAA, f. 918, n. 1, s. 4885, l. 20).

tulnud otse, vaid oli vahepeal peatunud Rõngu kihelkonnas.¹⁴⁴ Ostutehing jäi ametlikult vormistamata teise abjaka, endise karjamõisa rentniku ja nüüd Ropka vallas elanud Annus Lukasega.¹⁴⁵ Kõigi ülejäänud ostjate puhul oli tegemist kas kohalikega või siis naabervaldadest pärit meestega. F. Karro müüdnud taludest 11 lepingus sisaldus kohustus maksta endisele talurentnikule hüvitist; ülejäänute puhul oli väga tõenäoliselt tegemist endiste rentnikega. Keskmiselt oli F. Karro vahendusel müüdnud talude hind 4300 rubla, ühe taalrimaa hind 160 rubla ning käsiraha ja esimene makse kokku 720 rubla.

Kargova pärisperemees sipleb võlgades

Napid andmed F. Karro talumajapidamise kohta Kavastus lubavad järeldada, et suuremahuline linakasvatus jätkus ka Kargoval, kus lina all oli sama palju maad kui rukki all.¹⁴⁶ Linaga äritsemise kohta allikates teateid pole, küll aga on kuni 1876. aastani tema kohtusse mitteilumist korduvalt põhjendatud sõitudega Viljandimaale, kuid ilmselt ei käinud ta seal kaubitsemas, vaid uusi võlgu tegemas ja vanu klaarimas, otsimas taluostjaid ning külas pereliikmetel ja tuttaval. Talu tootmist pole igatahes laienatud: nii ei ületa Kargova talu 1881. aasta tiinumaksuankeedis märgitud hobuste ja veiste hulk 1863. aastal enamiku selle kandi talude rendilepingutes ette nähtud loomade arvu.¹⁴⁷ Sissetulekut andis metsa müük, sest talule kuulus 28 vakamaad korralikku lehtpuumetsa.¹⁴⁸ Raha tuli aga põhiliselt kahtlemata mitmesugustelt lisategevusaladelt, muuhulgas laenude võtmisest, mille maksmisest ta hiljem kõrvale hoidis. Raha on ta püüdnud teenida ka kohtu kaudu erinevatelt inimestelt väidetavaid võlgu tagasi nõudes. Vallatööd anti tavapäraselt välja vähempakkumisel. Vähemasti korra on F. Karro võtnud enda kätte läbi valla mineva Peterburi postimaantee kraavide puhastamise, lubades teha selle töö ära 20 rubla odavamalt kui Josep Viira, kes küsis 110 rubla.¹⁴⁹ Leping vallaga käes, tõstis F. Karro töö hinda. Valla peremehed küll nõustusid lisaraha maksma, kuid juurde kaubeldud

¹⁴⁴ Maarja-Magdaleena koguduse Vara personaalraamat (EAA, f. 1258, n. 1, s. 153, l. 662); Vara mõisa kinnistus-ürikute raamat (EAA, f. 2381, n. 1, s. 1223).

¹⁴⁵ Kavastu vallakohtu protokoll 9.8.1874 (EAA, f. 2381, n. 2, s. 5869).

¹⁴⁶ Andmed pärinevad 1881. aasta tiinumaksuankeedist (EAA, f. 1427, n. 1, s. 205, l. 352–353p).

¹⁴⁷ EAA, f. 5245, n. 1, s. 45, l. 120; f. 1427, n. 1, s. 205, l. 352–353p.

¹⁴⁸ Küttepuude müügi kohta vt ka Alatskivi vallakohtu protokoll 29.7.1877 (EAA, f. 949, n. 1, s. 6430). Rikkalikud metsavarud lubasid Fritzu väimehel Jaak Grossil asutada seal 1899. aastal aastaid edukalt töötanud telliselöövi.

¹⁴⁹ EAA, f. 923, n. 1, s. 898.

mõnekümne rubla kättesaamiseks tuli F. Karrol käia vallaga korduvalt kohut. Uusi hankeid oli pärast seda ilmselt raske loota.

Talu korrapärast majapidamist takistasid kuhjuma kippunud võlad. Probleeme on valmistanud magasilaenu tagastamine, postijaamale heina, õlgede ja küttepuude saatmine, pearaha maksmine ja mitmesuguste vallal lasunud koormiste täitmine.¹⁵⁰ 1868. aastal nõutas ta kreisikohtult välja õiguse täita vallakoormisi natuuras, sest nende asendamine rahaga oli tema jaoks liiga kulukas.¹⁵¹ Rahamuredest ei saanud Kargova pärisperemees kunagi hõlpu. 1887. aastal kreisikohtu ette kutsutud Kavastu talumehed Toomas Kukk ja Peter Lüübek seletasid, et nende teada pole ta iial kellelegi raha laenanud, küll aga ise vaevelnud pidevas rahakitsikuses.¹⁵² Vaatamata Kargova peremehe vastu esitatud arvukatele võlanõuetele, mis ulatusid mõnest rublast enam kui tuhande rublani, on säilinud kohtumaterjalide põhjal talu inventari sundmüüke toimunud ainult korra, 14. oktoobril 1875 ning seegi lõppenud protseduurireeglite rikkumise pärast hoopis “nähtud vaeva ja ajakulu eest” 50 rubla kahjutasu maksimisega kohtuuki kulutama pidanud F. Karrole ning seitsme veise müügist saadud tulu tagastamisega.¹⁵³ Ise ta oksjonile kohale ei ilmunud, kohtumehed käisid teda Koosa kõrtsis kolm korda kutsumas, “aga tema olnud kõrtsis sängis pikali ja ei ole mitte välja tulnud ja ei ole ka midagi vastanud, kui tema käest küsiti, kas tema raha maksab või laseb oksjoni teha”.¹⁵⁴ Talu tervikuna oli haamri alla minekule väga lähedal 1874. aastal, oksjoni toimumisest oli ajalehtedes juba ametlikult teada antud, kuid see jäi ära, sest Karro jõudis oma võlausaldajatega kokkuleppele ja võttis talu peale obligatsiooni.¹⁵⁵ 1877. aasta sügisel oli kihelkonnakohtu andmeil F. Karro vastu erinevaid nõudeid (eeskätt Vara taluostjatelt, kellelt ta oli käsiraha sisse kasseerinud, kuid kes polnud kohta saanud) kogunenud ühtekokku 2113,8 rubla ulatuses.¹⁵⁶ Kuna talus “peale raudvara mingit inventari” polnud, viidi nende nõuete rahuldamiseks läbi talu avalik enampakkumine, kuhu aga ei tulnud ühtki pakkujat.¹⁵⁷ Mõned sajad rublad maksis ta küll tagasi, kuid taaskord saavu-

¹⁵⁰ Kavastu vallakohtu protokoll 8.10.1874 (EAA, f. 2381, n. 2, s. 5869); toimikud maksuvõlgade asjus (f. 918, n. 1, s. 10341, 10876, 17415; f. 923, n. 1, s. 614, s. 3585).

¹⁵¹ Kohtuvaidlus vallaga tekkis 21,74 rubla tasumise pärast (Tartu kreisikohtu žurnaal 5.12.1868 ja otsus 13.12.1868: EAA, f. 918, n. 1, s. 18182).

¹⁵² Tartu kreisikohtu protokoll 23.10.1887 (EAA, f. 918, n. 1, s. 12189, l. 5).

¹⁵³ EAA, f. 923, n. 1, s. 2933, 6089; f. 918, n. 1, s. 5247; f. 296, n. 6, s. 2787.

¹⁵⁴ Kavastu vallakohtu protokoll 7.5.1876 (“Rits Karu kohtu asi”: EAA, f. 918, n. 1, s. 10067).

¹⁵⁵ EAA, f. 2381, n. 2, s. 5869.

¹⁵⁶ EAA, f. 923, n. 1, s. 6689. Sellega tema võlad ei piirdunud, vaid ta oli sel ajal ka kõrtsivõlgu Varnjas 31,1 rubla jm.

¹⁵⁷ Tartu 2. kihelkonnakohus Tartu kreisikohtule 20.7.1877 (EAA, f. 923, n. 1, s. 6689).

tas F. Karro oma võlausaldajatega kokkulepped võlgade ajatamise suhtes.¹⁵⁸ Krediidkassa intressivõlgade katteks välja kuulutatud oksjon 15. novembril 1895 jäi peremehe surma tõttu ära.¹⁵⁹

Kokkuvõtteks: kust tuleb raha?

Märt Kissa peret köitsid algusest peale suured maavaldused: Jäärjas pidasid nad mõisa üht suurimat talu, misjärel võtsid rendile kaks karjamõisa. Saverna mõisaost oli loogiline jätk eelnevale. Samal ajal kui isa Märt toimetas nooremate poegadega Saverna mõisas, rentis vanem poeg Jaan Tammel ilmselt karjamõisast loodud Assi talu,¹⁶⁰ mis oli suuruselt enam kui pool Saverna mõisamajapidamises käsutada olnud maast. Mõisaga katsetanud Kissadest ei tulnud ükski selle majandamisega edukalt toime. Saverna mõisa võlad ületasid 20. sajandi algul juba tublisti selle väärtust. Jaagu vend Henu karjäär Vastse-Piigandi mõisa rentnikuna osutus väga üürikeseks¹⁶¹ ning ka Saverna mõisa majandamine valmistas talle tõsiseid raskusi¹⁶². Nende onupoeg Jaan Kissa proovis kätt Orajõe kroonumõisas (rentnik 1873–80), kuid ei suutnud rendilepingust kinni pidada¹⁶³ ja maandus Tartu lähedal Purro talus. Saverna majapidamist ei arendatud “teadusest tõmmatud teed mööda”, nagu Carl Robert Jakobson propageeris. Üldiselt oli eestlane oma majapidamises märksa hoolikam, kui ta oli selle rentinud saksa soost mõisnikult ja mitte oma suguvennalt, kuid Kissade Saverna tõmbas ligi hoopistükkis sulisid. Kargova talu ei erinenud külvipinnalt ja loomade arvult valla teistest sama mõõtu majapidamistest.

¹⁵⁸ EAA, f. 923, n. 1, s. 6689.

¹⁵⁹ EAA, f. 417, n. 1, s. 1574.

¹⁶⁰ Jaan Kissa 28.5.1869 sündinud tütre ristimiskandes on vanemate elukohana märgitud Assi talu (EAA, f. 1267, n. 1, s. 278). Assilt on Jaani pere peagi naasnud Savernasse. 1871. aastal tõstis ta Tilga talust välja mulgi päritolu Tamme koolmeistri Jüri Oja, kellele ta oli koha kahe aasta eest ilma kirjaliku lepinguta rentinud (EAA, f. 918, n. 1, s. 5394), sest see polevat pruukinud “maja ja maid õigel viisil” (Vana-Piigaste vallakohtu protokoll 22.10.1871 ja Tartu 2. kihelkonnakohtu otsus 11.12.1871: EAA, f. 926, n. 1, s. 572, l. 1–1p, 2p). Ilmselt asus Jaan ise tallu elama, sest Jaani lapsed Anna ja Paul Johannes on 1873 ja 1875 sündinud seal (f. 1267, n. 1, s. 278). Hiljemalt 1878. aastal läks Jaan Jäärjasse tagasi (Kanepi koguduse Saverna personaalraamat: f. 1267, n. 1, s. 296, l. 64).

¹⁶¹ 1875–1877(?) (Tartu 5. kihelkonnakohtu žurnaal (EAA, f. 926, n. 1, s. 4918) ja Tartu kreisikohtu protokoll 27.2.1878: EAA, f. 918, n. 1, s. 5649). Vt ka f. 926, n. 1, s. 2084, f. 918, n. 1, s. 5649.

¹⁶² Vt võlanõudeid tema vastu (EAA, f. 950, n. 1, s. 4076; f. 918, n. 1, s. 17581) ja ta “kehvaks jäämise” kohta (EAA, f. 926, n. 1, s. 5639).

¹⁶³ EAA, f. 297, n. 10, s. 85.

Saverna mõisniku ega Kargova pärisperemehe majandustegevuse põhiraskus ei langenud oma majapidamise eest hoolitsemisele ega selle arendamisele. Viimase meeli köitsid hoopis mitmesugused tehingud. Kargova peremehe eriline leidlikkus teenimisvõimaluste avardamisel ilmnis omalगतuslikus taludemüügi vahendamises Kavastu ja Vara mõisnike ning kohaotsijate vahel, millest vähemasti mõnda aega löikasisid kasu ka mõisaomanikud Arthur von Richter ja Georg von Sievers. Siiski ei tõusnud F. Karrole sellest ärist loodetud tulu, vaid sugenes hoopis arvukalt kohtuvaidlusi hiljem kokkulepetest taganenud mõisnike ja nõrдинud taluostjatega.

Talude ostu käik Kavastus ja Varal näitavad, kuivõrd ühekülgne on näha talude pärisseostmise *resp.* müümise protsessi suunamas isegi selle algfaasis üksnes “mõisniku suva”, sest selle kujundamisel rääkisid tegelikult tõhusalt kaasa ka ostuhuvilised talupojad, vahendajad, kasuahned kokkuostjad jt. Mitmelt poolt Mulgimaalt on arhiiviallikes teateid uute oludega kiirelt kohanenud jõukamate talumeestest, kes liikusid mõisast mõisa ning käisid mõisnike sõnutsi neile visalt peale ja palusid tungivalt talusid müüa.¹⁶⁴ J. Kissa, nagu mitmed teised eesti soost uusmõisnikud, ei hoolinud suurt “oma talunikest suguvendade ja rentnike muredest”¹⁶⁵, nõudes neilt võrdlemisi krõbedat rendi- ja ostuhinda ning visates nad talust välja vähimagi hingepiinata. F. Karro võlatehingutesse ja ärilistesse ettevõtmistesse põhjalikumalt süüvides tulevad ilmsiks tugevad seosed mulkide omavaheliste tutvuste ja sugulussidemete ning talude ostuga seotud rände vahel. Ka J. Kissa ümbruses Savernas ja Tammel toimetas mitmeid sisserännanud mulke, kuid kas ta oli ise vaid üks nende seast või aitas ta nende saabumisele ka kaasa, jääb teadmata.¹⁶⁶

Maaostust saati olid nii J. Kissa kui ka F. Karro alalises rahakitsikuses. Võlad üha kasvasid. Nad ei suutnud tasuta iga-aastaseid intresse krediidikassale ega korralikult täita kohustusi valla ees. Vallamaksudest vabanemiseks lasi J. Kissa end 1903. aastal sisse kirjutada Pihkva linna.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Vt nt Tali mõisavalitsus Pärnu 3. kihelkonnakohtule 14.3.1865 (EAA, f. 931, n. 1, s. 702, l. 2–3), Mõisaküla-Veelikse mõisnik P. von Stryk kihelkonnakohtule 8.12.1864 (f. 931, n. 1, s. 695, l. 3–4). Kärsu kohta vt Liivimaa kubernerite kirja Balti kindralkubernerile 9.3.1865 (EAA, f. 2054, n. 1, s. 2464, l. 208–209).

¹⁶⁵ *Eesti Postimees*, 1.7.1884.

¹⁶⁶ “Tamme ja Saverna vallad said võõra sisserännanud rahva läbi kaunisti elustatud ja edasi nihkunud” (*Eesti Postimees*, 15.1.1875). Tamme tosinast talust omandasid mulgid neli (EAA, f. 3416, n. 3, s. 22; f. 1267, n. 1, s. 296) ja Savernas müüdüd kuuest talust vähemalt kaks.

¹⁶⁷ ERA, f. 14, n. 13, s. 2798, l. 13. Vt ka Alfred Kissa 2. diviisi 2. jalaväepolgu ülemale 18.8.1921 (ERA, f. 14, n. 13, s. 2796, l. 1).

Mulgist külatõusiku "seisusekohane"¹⁶⁸ elu

Majanduslike olude ja ühiskondlike vahetõrgete teisenemisega kaasnesid ka muutused ühiskondlikus teadvuses ja nihked moraalis. Mulgide tulekuga ja talude päriseks ostmisega laiemalt seostas kaasaegne ajakirjandus elu "edasinihkumist"; mulgid viinud uude kohta kaasa "uut moodu ja uut vaimu, kelle järele juba kõik mõistlikumad endid säädnud ja elu korruga hästi edasi läinud".¹⁶⁹ F. Karro ja J. Kissa elukommetest ning isikuomadustest annavad aimu vaid kohtuarhiivides jäädvustatud lood, mis valgustavad nende tegemisi ühekülgelt ja ebataielikult, kuid ka selliste allikate vahendusel nähtavaks saav elu pahupool oli üks osa eesti küla argipäevast ning väärib tähelepanu.

Kõnekas on juba ainuüksi mõlema mehega seonduvate kohtulugude hulk. Protsessimine oli meele järgi ka mitmele teisele matsi soost tõusikule (Peeter Vidriks, Joachim Erdell), kuid Karrol ja Kissal oli kohtuga tegemist harukordselt palju, osalt juba seetõttu, et ühte ja sama asja menetles mitu instantsi, kuna nad tavatsesid käia ka "suuremat kohut". Nii nende vastu esitatud võlanõuded kui ka nende endi esitatud põhjendamata võlanõuded teiste vastu või kaebused kahju tekitamise pärast lubavad arvata, et kohtuvaidlused olid osa nende "äriplaanist". Kohtuotsused osutusid küll pahatihti neile ebasoodsaks, kuid üha uute apellatsioonide esitamise teel oli võimalik nende täitmist edasi lükata ning probleeme oli neil ka lõplikele kohtuotsustele allumisega.

Mõlema mehe sammud ja väljaütlemised kõnelevad iseteadlikkusest ja kangusest. Enesekuvandi ning tegeliku majandusliku käekäigu vahel valitses eriti terav vastuolu F. Karro puhul. "Suur Prits"¹⁷⁰ riivas "jultunult" vallakohtu au ning halvustas kihelkonnakohtu ametnikke,¹⁷¹ sõi- mas vallavanemat "seaks",¹⁷² praalis ametiasutustes ("tahab näha, kes talu tema vastuseisust hoolimata müüa julgeb")¹⁷³ ja rääkis kihelkonnakohtus "ebasündsäl toonil", mille eest ta kohtutoast välja visati,¹⁷⁴ kiskus vimma

¹⁶⁸ Sõna "seisus" toonase tähenduse kohta vt Jansen, *Eestlane muutuvus ajas*, 283.

¹⁶⁹ *Eesti Postimees*, 14.3.1873.

¹⁷⁰ Nii kõnetas teda Alatskivi mõisa metsaülem Fritz Gross (Alatskivi vallakohtu protokoll 16.7.1876: EAA, f. 1110, n. 1, s. 7, l. 28).

¹⁷¹ Pärnu 3. kihelkonnakohtu protokollid 24.11.1864 (EAA, f. 931, n. 1, s. 2241) ja 18.2.1866 (EAA, f. 915, n. 1, s. 4047, l. 3–3p).

¹⁷² Kavastu vallakohtu protokoll 12.2.1876 (EAA, f. 923, n. 1, s. 7730, l. 3).

¹⁷³ Tartu kreisikohtu protokoll 7.9.1883 (EAA, f. 918, n. 1, s. 10649).

¹⁷⁴ Tartu 2. kihelkonnakohtu protokoll 2.8.1874 (EAA, f. 923, n. 1, s. 898).

kohalike mõisnikega, sõimas mõisnikke¹⁷⁵ jms. Kuna eesti külamatsid 1860. aastatel üha söakamalt sakste vastu välja astusid ja “koguni mõned vallakohtunikud” kahjustasid ametiasutusi “erineval moel väljendatud lugupidamatusega”, tuli F. Karrol oma väljaütlemiste pärast kihelkonna-kohtus 1866. aastal teistele õpetuseks nädal aega Tartu vangimajas veeta.¹⁷⁶ Kavastu A. von Richter nimetas F. Karro kreisikohtus esitatud põhjendamatuid nõudmisi irooniliselt “väga iseloomulikuks kaebaja tõearmastusele ja kohusetundlikkusele.”¹⁷⁷

Jaak Kissa oli mõisnik ja veel enne, kui ta oli ametlikult mõisa ostulepingule käe alla pannud, teatas ta suureliselt, et “kes tema peale kaebab ja kel kaebust on, võib tema kui mõisniku peale kihelkonnakohtule kaevata”.¹⁷⁸ Tegelikult kuulus ta kui talupojaseisusest isik jätkuvalt vallakohtu jurisdiktsiooni alla. Erinevalt mitmest teisest mõisnike ridadesse trüginud matsipojast J. Kissa ei saksastunud. Otse vastupidi, tema ühiskondlik staatus aja jooksul hoopis langes. Suhetest ümberkaudsete mõisahärradega on teada vaid arvukad kohtulood Vana-Piigaste kauaaegse omaniku kihelkonnakohtunik Eugen von Pfeifferiga. Omavahel kohtuti märksa sagedamini kohtusaalis kui seltskondlikel koosviibimistel. 1880. aastate lõpupoole toimetas Võru sillakohus Saverna mõisniku vastu juurdlust murdvarguse organiseerimise asjas Vana-Piigaste mõisasse. Kahtlusaluse süü ei leidnud tõestamist, aga mitme tunnistaja väitel kutsunud ta “väga õudse väljanägemisega” kurikuulsad Tartu taskuvargad Pfeifferi majja sisse murdma ja raha varastama, joonistades mõisa õllepoes selle tarvis hoone plaani.¹⁷⁹ E. von Pfeifferi kohta ei leia ühtki head sõna Tamme mõisa Kiltre talu peremees ja rahvusliku liikumise üks olulisi tegelasi, C. R. Jakobsoni mõttekaaslane Märt Mitt, kes kirjutab oma mälestustes, et too tahtnud temast “praadi teha” ja lasknud ta kui “mässajate ja tapjate peamehe” (s.o rahvusliku liikumise juhtiva tegelase) Peterburis pokri pista.¹⁸⁰ E. von Pfeifferi surma puhul 1925. aastal baltisaksa pressis ilmunud järelehüüdes aga kirjeldati lahkunut kui

¹⁷⁵ Nt mõisteti ta süüdi Polli mõisniku G. von Stryki sõimamises (Pärnu kreisikohus 22.9.1867: EAA, f. 919, n. 1, s. 1564).

¹⁷⁶ EAA, f. 915, n. 1, s. 4047.

¹⁷⁷ A. von Richter Tartu kreisikohtule 27.2.1873 (EAA, f. 918, n. 1, s. 380, l. 16p).

¹⁷⁸ Vana-Piigaste vallakohus Tartu 5. kihelkonnakohtule 19.10.1873 (EAA, f. 926, n. 1, s. 165).

¹⁷⁹ Võru sillakohtu žurnaal 2.6.1887 ning ülekuulamisprotokollid 4.8 ja 9.10.1887 (EAA, f. 950, n. 1, s. 5909, l. 1, 2p–3, 4, 8).

¹⁸⁰ Märt Mitt, *Elu lugu, aia luguga ühendatud viisil kirja panema hakatud* (Eesti Kirjadusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv [EKM EKLA], koopia nr 65, 242–243).

“konservatiivset”, ent naabrite hulgas “armastatud ja austatud” suurpõlumeest, kes ümberkaudseid talumehi lahkelt nõustas.¹⁸¹

Mõisnikest tunduvalt rohkem oli Jaak Kissal kemplemist külarahvaga. Saverna mõisa “pärisärra” ei lubanud oma talumeestel mõisa kruusaauugust postimaantee ehituseks kruusa võtta, mistõttu vallavanem pidi laskma töö raha eest ära teha.¹⁸² Oma vihamehe A. Lille ja selle naise suu läbi sai ta kuulda, et on “karmantsik, varas, röövel ja inimesetapja”¹⁸³ ning “ropp siga”, kes “toob vargust sisse”.¹⁸⁴ Tegemist oli eesti külas tavapärase sõimusõnadega, ent riisumise või varastatud kraami varjamise kahtlusega sattus Saverna mõisnik tõepoolest mitu korda kohtu alla. Tema süü leidis harva tõestamist, ent vähemalt korra tuli tal siiski türmis istuda – Karilatsi laada ajal Elistvere talumehelt varastatud vankri varjamise eest mõistis Tartu maakohus “korduvalt uurimise all olnud” J. Kissa 13. veebruaril 1889 neljaks kuuks vangi.¹⁸⁵ “Paljudes vargustes ja röövimistes” kahtlustatud Saverna pärisärra tehti lahti ka mõisapolitsei ametist.¹⁸⁶ Tollal nii sagedastes kuritegudes nagu metsa- ja hobusevargused süüdistati aga teda vähe või pole need kohtulood säilinud.¹⁸⁷ Küll aga on erinevate kriminaal-asjadega otseselt või kaudselt seotud mitmed Saverna mõisas elanud ja töötanud või seal talu pidanud mehed, kelle seas leidis hobusevargaid ja aida-lõhkujaid. Ilmselt ei ole juhus, et mitmel korral on varastatud hobuste või sisse vehitud kraami vedanud vankrite jäljed viinud Saverna mõisa ning vallapolitsei on seal kinni pidanud öömajal olnud tundmatuid kahtlaseid isikuid.¹⁸⁸ Kargova pärisperemees mõisteti kolmel korral süüdi metsavarguses või oma sulastele selleks käsu andmises ning 1878. aastal istus ta selle eest ka kuu aega Tartu vanglas.¹⁸⁹

¹⁸¹ EAA, f. 4918, n. 1, s. 1422.

¹⁸² Saverna valla talupojad Võru sillakohtule 5.11.1887 (EAA, f. 950, n. 1, s. 2806, l. 1–1p).

¹⁸³ Ükski tunnistaja neid sõnu küll õigeaks ei tunnistanud (Vana-Piigaste vallakohtu protokoll 14.11.1875: EAA, f. 926, n. 1, s. 6591).

¹⁸⁴ Vana-Piigaste vallakohtu protokoll 30.1.1876 ja Tartu 5. kihelkonnakohtu protokoll 28.2.1876 (EAA, f. 926, n. 1, s. 6598, l. 2–2p, 3). Ka sel korral sõimas A. Lill J. Kissat karmantsikuks, mis leidis ka kinnitamist.

¹⁸⁵ EAA, f. 914, n. 1, s. 10880.

¹⁸⁶ A. Lõndre Liivimaa kubermangu prokurörile 28.7.1888 (EAA, f. 914, n. 1, s. 10554).

¹⁸⁷ Ainsa vihje metsavarguse kohta leiab J. Kissa kaebusest kreisikohtule Tartu 4. kihelkonnakohtu otsuse peale 1876. aastal (EAA, f. 918, n. 1, s. 19692). Kahe hobusevarguse loo kohta vt EAA, f. 950, n. 1, s. 4076; s. 5645; f. 914, n. 1, s. 9383. Kummalgi juhul kohtulik juurdlus J. Kissa süüd ei tuvastanud.

¹⁸⁸ Nt Saverna valla taluperemehe Jaak Ääru tallu toodud hoiule varastatud hobuseid, nii et tema “mets olnud kui hobuste tall” (Valgjärve vallakohtu protokoll 8.3.1884: EAA, f. 950, n. 1, s. 5239). Vt ka EAA, f. 949, n. 1, s. 7692, s. 7768; f. 950, n. 1, s. 4435.

¹⁸⁹ Vt EAA, f. 923, n. 1, s. 6689; f. 918, n. 1, s. 19270, s. 19608; f. 297, n. 10, s. 202.

Sellel äbbi tunnistuse
 Minna et muu olen Mesing
 gele: 20/20 "Wiegehümmel"
 Jülla kuu Kappa, seon
 ühe Sadra Rubla ja jäs
 allen veel jänud kolm
 teis hümmeid Rubla ja 8 k

See Summa on 113 33 k
 Sellele kaale jänud - 7 k
 jääb Summa 106 33 k

Datus
 22. Veebruar
 1882

Fritz Karro
 + + +

Joonis 4. Fritz Karro tõend Karel Mesingult laenu saamise kohta, 22.1.1882 (EAA, f. 923, n. 1, s. 4375).

Süüteoasjadest olid varguste kõrval vallakohtute praktikas väga sagedased kaasused peksmised. Vägivallatsemisega seotud kohtuasju on nii J. Kissa¹⁹⁰ kui ka "ägeda loomuga"¹⁹¹ F. Karro¹⁹² kohta vaid kaks. Löömisjuhtumid said pahatihti alguse näaklustest. Kui näiteks Johan Koort nimetas Kargova peremeest "lontruseks", lõi see talle kaikaga pähe, öeldes sinna juurde: "lontrus löi, mitte mina!".¹⁹³ F. Karro oli kõva purjutaja. 1885. aasta varakevadel nõudis Kavastusse Lõhmuse talu ostnud Tartu trahteripidaja mulk Karel Mesing tema käest võlatähe (vt joonis 4) alusel 106,08 rubla.

¹⁹⁰ Vt EAA, f. 914, n. 1, s. 10871, f. 918, n. 1, s. 13271; f. 926, n.1, s. 6998.

¹⁹¹ Pärnu 3. kihelkonnakohus Pärnu maakohtule 30.6.1866 (EAA, f. 915, n. 1, s. 4047, l. 8-9).

¹⁹² EAA, f. 923, n. 1, s. 731, 7071.

¹⁹³ Kavastu vallakohtu protokoll 10.10.1881 (EAA, f. 923, n. 1, s. 731).

Karro ütles kohtu ees end sellest asjast “mitte midagi teadvat” ning mitte mäletavat ristikeste tegemist, “ja ütleb veel, et peaks olema, et tema ristid on, siis on tema täiesti purje peaga neid teinud”.¹⁹⁴ Purupurjus olekus kreisikohtusse ilmumise eest pisteti ta 1875. aastal kolmeks päevaks arestikambrisse.¹⁹⁵

Vennad Henn ja Peter Kissa olid Jaagust vägivaldsemad ning maakohtu mõistis nad kolmeks aastaks vangiroodu valla ametimeeste tümitamise eest, kui need saabusid Jaak Kissa vara võlgade katteks üles kirjutama.¹⁹⁶ Jaak varjas Peterit mõisas kaua, enne kui viimane kinni nabiti ja vanglasse saadeti.¹⁹⁷ Küll nähtud Peterit õllekeldris, kus ta otsijate saabudes vaati hüpanud, küll metsas. Saverna vallaametnikud käinud sageli venda mõisas taga otsimas, korra piiratud mõis isegi relvastatult sisse ja otsitud kõik kohad läbi, kuid tulutult. Jaak Kissa süüd omaks ei võtnud, kuid maakohtu saatis ta 25. veebruaril 1889 sihiliku valetamise ja venna varjamise pärast kaheks kuuks türmi.

Kohtudokumendid räägivad rohkem vastastest ning vähem sõpradest. Hoolimata pettustest, kõhnast kaukust, võlgadest, bravuurist jne, lubavad kohtumaterjalid kummatigi aimata, et külarahva suhtumine F. Karrosse ei olnud ühemõtteliselt tõrjuv. Lihtsalt südameheaduse või meeolehärdusega on raske seletada, miks paljud talle oma raha usaldasid ning mitmed tema võlausaldajad loobusid toleaks ajaks juba tavapäraseks saanud võlaprotsentidest ja koguni kohtus väljamõistetud topehüvitisest; miks Kavastu mulkidest kohtumehed langetasid mõnikord otsuseid, mida nad pärast välja vabandama pidid jne.¹⁹⁸

Iseteadlike ja mõisnikega pahuksis olnud J. Kissa ja F. Karro lähiümb-
ruses elas mitmeid aktiivseid “äratajaid”¹⁹⁹ (Kanepi oli Otepää järel rah-

¹⁹⁴ Kavastu vallakohtu protokoll 14.3.1885 (EAA, f. 923, n. 1, s. 4375).

¹⁹⁵ Tartu kreisikohtu protokoll 24.4.1875; Tartu sillakohtu teade 19.6.1875 (EAA, f. 918, n. 1, s. 4940).

¹⁹⁶ Tartu maakohtu otsus 8.4.1886 ja Liivimaa õuekohtu otsus 7.11.1886 (EAA, f. 297, n. 9, s. 2775). Senat lühendas 7.2.1889 karistust kaheksale kuule, sest löömiseks läinud alles siis, kui “kahtlased isikud” lähenesid lauale, kus Kissa hoidis raha (samas). Hennu kohta vt veel EAA, f. 926, n. 1, s. 2084, 6853.

¹⁹⁷ Vt Tartu maakohtu uurimistoimik EAA, f. 914, n. 1, s. 10476.

¹⁹⁸ Vt nt N. von Klot Tartu 2. kihelkonnakohtule 16.2.1873 (EAA, f. 923, n. 1, s. 1937). A. von Richter seadis kahtluse alla F. Karro nimetatud tunnistajate ütluste usaldusväärse nende “suhete” pärast F. Karroga (A. von Richter Tartu kreisikohtule 27.2.1873; EAA, f. 918, n. 1, s. 380, l. 16).

¹⁹⁹ J. Kissa läheduses nt mulgid Matt Lilliallik (Assi talus) ja Märt Mitt (Kiltre talus) Tamme mõisas ning Jüri Oja Savernas. Kõik kolm kuulusid TEPS-i, nagu ka Savernas lühikest aega kõrtsmik olnud Mihkel Elmik ja talupidaja Adam Kuuse Vastse-Otepäält. “Ärataja” oli ka Piigaste koolmeister Gustav (Kusta) Muld. A. Kuusega oli J. Kissal

vuslikult kõige “ärgranum” kihelkond), kuid arhiiviallikes ega toonastes ajalehtedes ei leidu kinnitust, et F. Karro ja J. Kissa saanuks rahvuslikult äratatud. Kanepi olnud “kui väike koiduvalgel paistev haljas saareke omapärase noore ärgranud kihava eluga”.²⁰⁰ Nii Kissa kui ka Karro kuulusid TEPS-i asutajate hulka ja selle ridadesse 1870. aastatel.²⁰¹ Enamik selle seltsi asutajaid olid Tartu “ümbruskonna ärksamad põllumehed”,²⁰² kuid Kavastu vald oli enim esindatud – 96-st asutajast koguni 12 olid Kavastu mehed, kes pea kõik elasid kas F. Karro naabruses või kelle ta oli talude müüki vahendades Kavastusse toonud. F. Karro tutvusringkonnast oli seltsi asutajate seas veel Väike-Konguta suurtalunik Johan(n) Kolberg, kes nagu F. Karrogi pärines Pööglest.²⁰³

Ainuüksi TEPS-i kuulumise põhjal oleks aga ennatlik järeldada, et J. Kissa ja F. Karro olid rahvuslikult ärksad ja osalesid avalikus tegevuses eestlastele tähtsate eesmärkide nimel. Seltsiliikumist kajastavad allikad võimaldavad paraku tuvastada põhiliselt selle eestvedajate tegemise ega anna teavet vähemtoimekate osaluse kohta. Nii jäävadki meil teadmata J. Kissa ja F. Karro seosed sellega.²⁰⁴ Kissade kodus leidunud poja

kokkupuuteid mitut puhku, J. Kissa on teda nimetanud võimaliku tunnistajana kohutprotsessil vennaga mõisa ostuhinna tasumise asjus jm. A. Kuuse on tahtnud saada ka J. Kissalt laenu, kuid viimane vedas teda alt, lastes 2000-rublalise obligatsiooni küll kinnistada Kuuse talu peale, kuid jättes raha andmata. J. Kissa keeldus visalt luba andmast olematu võla kinnisturaamatust kustutamiseks, kuid see lõppes talle kohtukulude jms kinnimaksimisega (EAA, f. 416, n. 1, s. 955).

Tamme koolmeister Martin Vares pidas Savernas J. Kissa äraolekul “kirjutaja” ametit (M. Vares Tartu 5. kihelkonnakohtule 1.8.1879 (EAA, f. 926, n. 1, s. 6034).

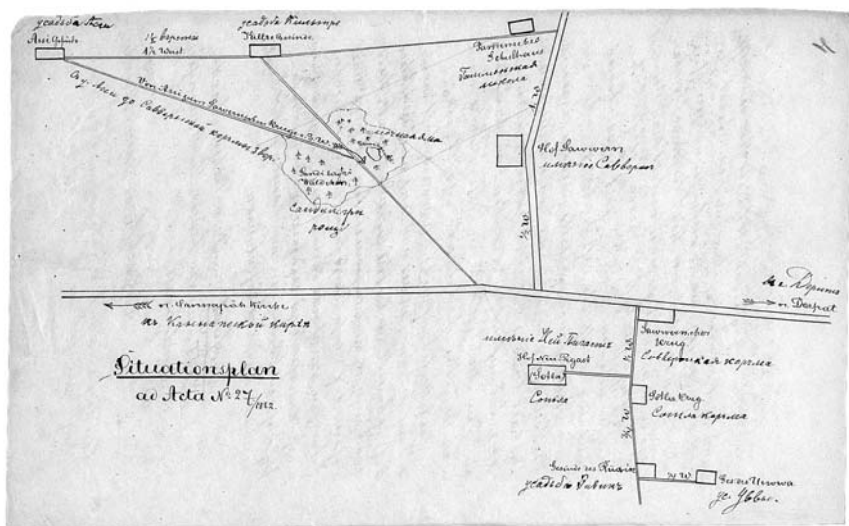
²⁰⁰ Martin Vares, “Katkendeid minu mälestustest. II”, *Tuna*, 4 (2004), 137.

²⁰¹ A. Kruusberg, *Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1926), 11; 1879. aasta augustis on TEPS-i presidendi nimel saadetud neile koosolekukutsed, kuid 1884. a nimekirjas neid enam ei esine (EAA, f. 1858, n. 1, s. 106, l. 2, 5–14p). C. R. Jakobson soovitas 20.9.1871 kirjas M. Mitile J. Kissat seltsi 3. kassameistriks (EKM EKLA, f. 183, m. 2:3, l. 34p–37), kuid ei ole teada, et ta olnuks seltsis mõnes ametis.

²⁰² Tiit Rosenberg, “Tartu Eesti Põllumeeste Selts”, *Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu* (Tartu: Ilmamaa, 2005), 393.

²⁰³ Puhja koguduse personaalraamat (EAA, f. 1262, n. 1, s. 371, l. 806). Arhiiviallikais on jälgi Karro ja Kolbergi ärilistest kokkupuudetest 1850. aastate lõpul, kuid alguse olid need kindlasti saanud juba Pöögile päevil. J. Kolbergi tütar Ann oli abielus Karksist pärit Annus Lukasega (EAA, f. 1259, n. 1, s. 334, l. 219), kellele Karro müüs 1871. aastal ebaõnnestunult Varal talu. A. Lukase näol on tegemist veel ühe Karro suhtlusringkonda kuulunud mulgiga TEPS-i asutajate ridades.

²⁰⁴ Küll aga on näiteks teada, et Jaak Kissa oli pea ainus mõisnik Kanepi kihelkonnas, kes ei raatsinud kohaliku Tamme ja Saverna meeste pillikoori asutamist 1874. aastal toetada kopikagagi. Anneteajate seas olid aga näiteks pastor G. von Holst ja E. von Pfeiffer (*Eesti Postimees*, 15.1.1875). Ilukirjanduses on aga kujutatud J. Kissat rahvuslasena (Oskar Kruus, *Aeg atra seada* (Tallinn: Eesti Raamat, 1986)).

Joonis 5. Saverna mõisamaja ja kõrtsi, Soodla mõisamaja ning Kiltre ja Assi talu asendiplaan, 1882 (EAA, f. 950, n. 1, s. 6776).

mäletamist mööda “terved aastakäigud eesti ajakirjandust pideva eksisteerimise algusest peale”, kuid näiteks Jakobsoni Sakala tellijate nimekirjas seisab ta vaid 1878. aastal.²⁰⁵ Saverna mõisniku vähesed dokumenteeritud kokkupuuted rahvusliku liikumisega lubavat oletada, et kui Kanepi “äratajate” tegevus sattus võimude teravdatud tähelepanu alla, oli ta varmas öördama. Oma kaebusega tõmbas ta tuntud “äratajale” kõrtsmik Mihkel Elmikule, kelle juures toimunud “lakkamatult salakoosolekud”,²⁰⁶ kaela 525-rublalise trahvi, kuna see müünud aktsiisiseadust rikkudes klaasi kaupa palsamit.²⁰⁷ 1882. aasta veebruaris teatas J. Kissa Soodla mõisat pidanud “kadasaksa” Friedrich Posti kaudu Võru sillakohtule “ühest hirmus jäledast asjast ja kurjanõust”.²⁰⁸ Omakäelises kaebuses väitis ta, et neli Soodla talumeest käinud 3. veebruaril 1882 Märtni Assile ja Kiltrele taga otsima tulnud sillakohtu adjunkti ja tema kaht kaaslast püssidega Sandilaagri metsatukas asuvas kruusaaugus varitsemas (joonis 5). Nimelt kuulnud J. Kissa kõrtsis enda sõnul läbi irvakile jäetud ukse Karl

²⁰⁵ E. Uuk, “Harulduste jälgi mööda”, *Edasi*, 14.11.1967; EKM EKLA, f. 47, m. 69:1.

²⁰⁶ Võru sillakohtu adjunkt sillakohtunikule 13.4.1882 (EAA, f. 950, n. 1, s. 235). Kirjast selgub ka, et Soodla F. Post on palunud paigutada oma mõisasse rahvuslaste taltsutamiseks sandarmidning lubanud neile prii korteri ja kosti.

²⁰⁷ Vt Võru sillakohtu juurdlustoimik (EAA, f. 950, n. 1, s. 2391).

²⁰⁸ Jaak Kissa Friedrich Postile 8.2.1882 (EAA, f. 950, n. 1, s. 6776).

Turvase ja Adam Lille suurustamist kõrtsirahva ees, kuidas nemad pärast ebaõnnestunud "atentaadikatsed maakohtu herradele" viimastega kõrtsis "kõnelenud" (s.o ülbitsenud) ja inimesed kuulunud neid kahte "väga himulikult ja suure rõõmuga ja suud pärani lahti nii kui noor[t]e[l] linnukese poegadel, kel ema toitu toob ja ütlevad, vat need on mehed, oleks sääntseid palju". Sillakohtu juurdlus aga millegi karistamisväärse toimumist ei tuvastanud ning maakohus keeldus ainuüksi oletustele tuginedes kriminaalasja algatamast.²⁰⁹ 1885. aastal koos vend Henu ja metsavaht Jaan Tammega esitatud uues kaebuses väitis J. Kissa, et kõrtsis ütelnud need "tagaajajad, kurat kui meie neid oleks kätte saanud, kas Kiltrelt või Assilt, siis meie oleks neid kõik maha tapnud hulga püssidega, kui üks ei oleks trehvanud, siis teine ikka oleks pihta lasknud, ära pääseda nad meie käest mitte ei oleks saanud".²¹⁰ Ka see kaebus jäi tagajärjeta.

Kaebuste abil lootis J. Kissa kätte maksta A. Lillele ja teistele oma viha-meestele ning neist ei järeldu halb suhtumine M. Mitti, ehkki lause "Kas näete nüüd kallis piirinaaber, mis mina teile 3 ja 4 aasta eest ütlesin Adam Lillist ja Mittist, see kõik läheb nüüd tööks ja tehakse tegudega järele,"²¹¹ lubaks oletada ka seda. Vimma puudumist J. Kissa ja M. Miti vahel näitab aga kaude see, et viimane meenutab oma mälestustes, kuidas ta 1882. aastal ühel teelisel soovitas minna öömajale Savernasse, kus olid "lahked ruumid" ja "teda väga lahkeste saaks vastu võetama"²¹² ning J. Kissa soovil tema kohtuprotsessidel tunnistajana ülesastumine. J. Kissa ja M. Miti seostest kõnelevad veel toona levinud kuuldused, mille järgi pakkunud M. Mitt Jaak Kissale 200 rubla, et ta tapaks ära Kanepi pastori Georg von Holsti,²¹³ "alalhoidluse saksa luteri õpetajate kogu kehastuse"²¹⁴. M. Miti meelest aga pakkunud hoopis mõisnikud raha Henn ja Märt Kissale, kui nad tunnistaksid kohtus, et M. Mitt oli neil "mõisnikke maha tappa käskinud".

Fritz Karro ja Jaak Kissa pereelust on väga vähe teada. Fritzul oli Abjast pärit üheksa aastat vanema naise Madega kolm tütart, kellest Reet sai mehele taluperemehele Pöögles ja Tiina Kavastus, Leena kosis Varnja külasep.²¹⁵ Omas ajas tavatu oli Jaak Kissa seadustamata kooselu Anna

²⁰⁹ Otsiti taga mitte "maakohtu herrasid", vaid Karl Riwikul kõrtsi juures kaduma läinud hobust (Tartu maakohtu otsused 26.4.1882 (EAA, f. 950, n. 1, s. 6776) ja 15.7.1886 (f. 950, n. 1, s. 1744).

²¹⁰ Jaak Kissa, Enn Kissa ja Jaan Tamme kaebus 3.1.1885 (EAA, f. 950, n. 1, s. 1744).

²¹¹ Jaak Kissa Friedrich Postile 8.2.1882 (EAA, f. 950, n. 1, s. 6776).

²¹² Mitt, *Elu lugu*, 167.

²¹³ *Postimees* 1910, 9. september. G. von Holsti väidetava atentaadikatsede kohta vt ka Mitt, *Elu lugu*, 322–323; Kruus, *Aeg atra seada*.

²¹⁴ Vares, "Katkendeid minu mälestustest", 125.

²¹⁵ Kodavere koguduse Kavastu personaalraamat (EAA, f. 1256, n. 1, s. 624, l. 333p).

Loogaga, kellega tal oli kokku viis last (vt joonis 1). Jaak neid maha ei salanud, vaid lapsendas nad 1896. aastal. Mõisniku elustandardi kohaselt sai pere järelkasv väga hea hariduse. Lisaks kahele pojale õppis kõrgkoolis ka tütar Helene, kes omandas Rostovtsevi eraülikoolis arsti kutse.²¹⁶ Oma lastele võimaldas hea hariduse näiteks ka esimene eesti soost mõisnik M. Erdell.²¹⁷

Eesti ajaloo üldkäsitlustest kipub tekkima mulje, et ärkamisajast peale esile kerkima hakanud eesti soost maaomanikud olid tublid töömehed ja hoolitsesid oma majapidamise paremale järjele viimise eest, käisid põllumeeste seltsi ja ühistu koosolekutel ning raha kõrval keerlesid nende mõtete ka “eesti asja” ajamise ümber. Mõisa alt vabanenud ja majanduslikult jalad alla saanud peremeeste iseteadlikkus kasvas. See loomuomadsus on leidnud iseäranis rõhutamist mulkide puhul. Lai joon, suurelt läbikäimises külarahva, ametivõimude ja kohalike mõisnikega ning selle juurde kuulunud “frivoolne” kõnepruuk iseloomustavad väga kujukalt ka selle loo peategelasi, vaatamata sellele, et nad olid ülepea võlgades ja nende majapidamisi ähvardasid korduvalt sundmüügid. Kui paljud edumeelsed põllumehed leidsid endale rakendust üha hoogustavas seltsiliikumises, siis J. Kissa ja F. Karro energia kulus hämaratele tehingutele ning lakkamatu tekohtuprotsessidele. Pole andmeid, et Saverna mõisamaja olnuks kohalike rahvuslaste seltskondliku läbikäimise koht või Kargoval oleks käidud koos “kultuuratööd” tegemas. Seejuures olid Kavastu, aga eriti Saverna ümbrus rahvuslikult ärganuimad piirkonnad ning kummagi mehe tutvusringkonnast ja vahetust naabrusest ei puudunud rahvusliku liikumise väljapaistvad tegelased. Rahvuslikku liikumist kandis tihe isiklikele ja muudele sidemetele tuginenud võrgustik. Olemasolevad allikad lubavad aga jälgida mõlema mehe teistsuguseid kontakte: Karro sidemed näikse olevat seotud eeskätt “äriasjadega”, Kissa majapidamises aga liikus ringi mitmeid kohtute vaatevälja sattunud “kelme ja nurjatuid inimesi”. Mõlemad mehed olid pikanäpumed ja istusid ka Tartu vangimajas. Vargust loeti küll häbiväärseks kuriteoks, ent see oli üsna tavapärane ja kuritegevus maal öitses.

²¹⁶ Ernst õppis RPI-s ja hiljem TÜ-s, Alfred TÜ-s (Jaan Isotamme andmed Kirjandusmuuseumis).

²¹⁷ Rosenberg, “Talupojast mõisnikuks”, 39.

Viimane vaatus

J. Kissa ja F. Karro alustasid oma teed maaomanikena võlgadega, kuid selles polnud midagi iseäralikku ning maaost kätkes rohkelt võimalusi selleks, et jõuda eluõhtuks paremale järjele. Ometi lõpetasid mõlemad mehed veelgi suuremates võlgades. F. Karro testamendis seisab talu pärinud tütrele Reet Grossile jäetud korraldustest esimesel kohal kohustus maksta ära “kõik minu võlad”.²¹⁸

Saverna mõis kuulus 1919. aasta maaseadusega võõrandamisele ja läks Eesti riigile. Riigistamine vabastas Jaak Kissa väljapääsmatutest võlgadest, sest mõisal lasunud võlad langesid nüüd riigile. 1921. aastal eraldas Valgjärve vallanõukogu Jaagule kahasse poeg Emiliga mõisast 20,11 tiinu²¹⁹ suuruse krundi.²²⁰ Kui see niigi pisike koht 1924. aastal nende vahel poolitati, saatis Jaak Võru maakonna planeerimiskomisjonile kaebuse: “protesteerin mina veel selle vastu, et komisjon leiab Emil Kissal minuga ühesugused maasaamise õigused olevat. Kuna mina mõisa oma töö ja vaevaga olen omandanud ja 56 a maad pidanud, tuli Emil Kissa sinna 1918. a–1919. a, kui kõik teised oma isamaa eest võitlesid, võttis tema omavoliliselt minu käest üks jagu maad ja minu inventari, minu vilja, minu hooned, talli, lauda enesele, viskas mõned minu loomad nendest välja, kes siis talvel ära lõpsid külma tõttu, kuna teised enesele jättis ja pani minu tubadele oma lukud ette, jättes mulle ainult köögi elamiseks, ja nüüd leitakse, et niisugusel inimesel on minuga ühesugune õigus maasaamiseks minu endisest mõisast. Et tema ka nüüd veel minu käest ära võtab, mis iganes kätte saab, siis on minul võimata temaga ühe krundi peal ühes majas elada.”²²¹ 1930. aastal 87 aasta vanuses siit ilmast lahkunud Jaak Kissa pärandas oma tagasihoidliku maise vara lastele Olgale, Helenele ja Alfredile.²²²

Kokkuvõtteks

19. sajandi teisel poolel üha kiirenevalt moderniseerunud eesti küla koorekiht oli kirju. Kasumi või rentaabli majapidamise ning jõukamale järjele jõudmise nimel tööd rüganud “päriskohameeste” kõrval leidus talu laokile jätnud ja sehkendamises “raha haistnud” ning end “räpastesse asjadesse”

²¹⁸ F. Karro testament 4.4.1895 (EAA, f. 2381, n. 2, s. 5869).

²¹⁹ 1 tiin = 1,0925 ha.

²²⁰ Valgjärve vallanõukogu protokoll 5.5.1921 (ERA, f. 63, n. 23, s. 1965).

²²¹ Jaak Kissa Võru maakonna planeerimiskomisjonile 6.10.1924 (ERA, f. 62, n. 2, s. 7487, l. 39–40). Krunt siiski poolitati – 14,67 tiinu sai Jaak ja 8,73 tiinu Emil (samal, l. 33).

²²² Ernst ja Emil olid oma osad juba varemalt kätte saanud (ERA, f. 4529, n. 1, s. 160).

seganud peremehi; võlgades rabelenud mõisnikke, kes varastasid ning kelle majapidamises leidsid asu mitmed seadusega juba pahuksisse läinud või minevad inimesed. Külaelu värviküllasusest annab tunnistust rahvusliku liikumise “halja saarekese” ning varaste ja petiste peatumispaiga rahumeelne ja isegi justkui sõbralik kõrvuti eksisteerimine Kanepi mail (vt joonis 5). Olles teatud mõttes erandlikud, sobituvad artikli mõlemad peategelased oma ettevõtlikkuse, algatusvõime, laia joone ja tärganud “seisuseuhkuse” poolest siiski hästi 1860. aastatel ellu astunud uut tüüpi peremeeste hulka, kes innukalt kasutasid ära avanenud võimalusi elus edasi jõuda ja avardasid oma tegutsemisruumi. Nad olid aktiivsed ja liikuvad nii sotsiaalses kui ka ruumilises mõttes ning nende iseteadlik vaim ei lasknud end enam nii kergesti mõisnike tahtele ega kehtinud normidele allutada. Mõisnikud aga ei võtnud kumbagi matsisoost tõusikut arvestatava partnerina; nende mõlema elumaailm jäi läbinisti talupoeglikuks.

Vanad sotsiaalse kontrolli mehhanismid nõrgenesid ning J. Kissa ja F. Karro kompasid mitut puhku lubatavuse piire. Viimast hõlbustas ka politsei ja kohtu suutmatuse varguste lahendamisel. Käesoleva loo mõlema peategelase tegemiste kaudu nähtavaks tulevad külarahva väga tihedad omavahelised krediidisuhted ei olnud tärkava kapitalismi produkt, küll aga olid nüüd liikvel varasemast suuremad summad ning võlasuhete aluseks olnud usaldust hakati sagedamini kuritarvitama. Paberlike tõendite nappus, suuliste ütluste kaalukus, kergekäeline valetamine jms raskendasid kohtutel õigusemõistmist, mida näitavad eri astmete, aga isegi sama kohtuasutuse risti vastukäivad otsused, nagu seda juhtus J. Kissa võlavaidluste puhul.

J. Kissa ja F. Karro ei saanud oma majapidamise edendamisega hakkama, kuid vajaka ei jäänud neil “hakkaja vaimust”, vaid tiibade kandejõud osutus nõrgaks. Eesti talupoeg ostis oma maa üldjuhul võlgu ja ägas seepärast määratu raske võlakoorma all. Maaomanikke koormasid lisaks väljaostuvõlgadele ka arvukad muud võlad, kuid, nagu siinsest loost nähtub, ei tähendanud ei maksehäired ega isegi hiigelvõlad ilmtingimata maast ja varast ilmajäämist, vaid laenamine võis teatud tingimustel olla isegi kestlik eluviis. Sellise eluviisi jätkusuutlikkust tõendab omal kombel seegi, et F. Karro ja J. Kissa lapsed jõudsid kodunt saadud pagasiga elus hästi edasi ega käinud isade kõveraid radu.

ABSTRACT: Fritz Karro of Kargova and Jaak Kissa of Saverna: the farmer and the landlord in modernizing Estonia

The article portrays and compares two Estonian landowners from the period of modernization, farmer Fritz Karro (1830–1895) and manor owner Jaak Kissa (1843–1930), with an aim to cast new light on how Estonians made their way in the second half of the nineteenth century and the first decades of the twentieth century. While our historiography usually pays attention to hard-working, profit-focused, and nationally-awakened members of the village elite, this article depicts a very different and less known type of landowner. Both Karro and Kissa put their efforts into dirty deals and affairs rather than towards their household and farming. Being constantly indebted and in financial distress, they faced numerous court cases. Irrespective of that, they represented a new type of peasant, active and mobile both socially and geographically, self-confident and full of initiative and eager to fully exploit the new opportunities given by the rapidly changing economy and society as a whole.

The first two parts of the article give an overview of how Karro and Kissa took possession of their land, and how they succeeded as farmers, and of their business and credit dealings. Drawing on extensive archival sources relating mostly to their different court cases (around 200 files were used), the article explores various aspects of larger socio-economic processes (migration, mobility of capital, etc.) that would remain undiscovered in other types of sources. Since the court files contain detailed information about their financial relations, it shows different ways of making money that opened up for landowners of peasant origin. Both men swindled and stole, took extensive loans leaving them unpaid, submitted claims for (alleged) damages, etc. Rather unique was the role played by Karro as a negotiator between Baltic German landlords wanting to sell their farms at the best possible price and peasant farm buyers. The court records relating to both men reveal tight and complex credit relations and the influence of business and personal networks on the process of buying farms as well as on migration. Their long-lasting court cases demonstrate the remarkable inefficiency of the court institutions. Although both men were constantly indebted and often experienced auctions and forced sales, they managed to retain their land, greatly thanks to making new loans. It appears that in certain circumstances continuous borrowing could even be a sustainable lifestyle.

The third part of the article examines the behavior patterns of Karro and Kissa. It takes under detailed examination their status in the local

community and relationship with the Estonian national movement. Both had conflicts with local Baltic German landlords and both were founding members of the Estonian Agricultural Association of Tartu, the cradle of the Estonian national movement. Despite living in close proximity to several national activists in the parish of Kanepi, Kissa's contacts with them were mostly of a "business nature". Karro showed similarly no activity in local public life. It appears that in a major center of national awakening like in the parish of Kanepi there were two very different types of "centers" that could peacefully exist next to each other – that of the national awakeners on the one hand, and the household of Kissa (attracting several criminal persons) on the other hand.

KERSTI LUST (b. 1976), Ph.D., is Project Coordinator in the National Archives of Estonia.

TÕNIS TÄRNA (b. 1981), is Head of Access and Enquiry Department of the National Archives of Estonia.